

ગ્રંથસંગ્રહ-પ્રથમ ભાગ

અર્ધશતાબ્દિના

અનુભવબોલ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૪૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અર્ધ શતાબ્દીના અનુભવ
જોલ

વિષય ૬-૧૪૪

પ્રેમમક્તિ-ગ્રન્થમાલાના

નવા ગ્રન્થો

•

પ્રથમ આવૃત્તિની સાલ

૧,	યુગપલટો અને મહાસુદર્શન	૧૯૨૭
૨,	ઉદ્બોધન	૧૯૨૭
૩,	અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	૧૯૨૭

છપાય છે, ને આ વર્ષમાં બહાર પડશે

૪,	વિશ્વગીતા, એક નાટક
૫,	ધન્દુકુમાર, અંક ૨ બે, રાસ
૬,	સંસારમન્થન

પ્રેમભક્તિ—ગ્રન્થમાલા

પ્રથમ આવૃત્તિની સાલ

૧,	કેટલાંક કાવ્યો	૧૯૦૩-૦૮
૨,	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩,	વસન્તોત્સવ	૧૯૦૫
૪,	ધન્દુકુમાર, અંક ૧ લો	૧૯૦૯
૫,	ન્હાના ન્હાના રાસ	૧૯૧૦
૬,	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી	૧૯૧૦
૭,	જયા-જયન્ત	૧૯૧૪
૮,	મેઘદૂત, સમશ્લોકી	૧૯૧૭
૯,	ઉષા	૧૯૧૮
૧૦,	ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૧,	રાજર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૨,	પ્રેમકુંજ	૧૯૨૨
૧૩,	પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલી	૧૯૨૪
૧૪,	સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૫,	વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫
૧૬,	શકુન્તલાનું સંભારણું	૧૯૨૬

ત્રેમલકિત-અન્યમાળા

અર્ધશતાબ્દિના

અનુભવબોલ

(જયન્તીઅવસરનાં વ્યાખ્યાનો)

નહાનાલાલ દલપતરામ કુવિ

વિ. સં. ૧૮૮૩

ઇ. સ. ૧૯૨૭

કીમત એક રૂપીઆ

પ્રગટકર્તા :

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

આવૃત્તિ ૧ સિંધાપીઠ પ્રત ૧૫૦૦

ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
વિ. ના. દ. ૧૩૭૪૭

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા

મુદ્રણસ્થાન : 'વસંત મુદ્રણાલય'

ધીકાંટા રોડ, સિવિલ હોસ્પિટલ સામે

અમદાવાદ

પ્રેમભક્તિ ગ્રન્થમાલાના એજન્ટો

મુંબઈ : રા. મેઘજી હીરજી પાયધોણી

સુરત : રા. કાલિદાસ શેલત, પ્રતાપ ઓફિસ

અમદાવાદ : ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા

વસંત પ્રી. પ્રેસ ધીકાંટારોડ,

પાનાભાઈની વાડી-અમદાવાદ

કરાંચી : બ્રાહ્મસેવામંદિર, નાનકવાડા

શતદલ પદ્મમાં પોઢેલો

હો ! પરિમલ ઢાખવો હોય ને દીઠેલો. (ધ્રુવ)

શોધ્યાં સરોવર, શોધી ફૂલવાડીઓ,

શોધી રસકુંજ જ્યહાં રમેલો;

શોધો આયુષ્યની મહોરી અમરાઈઓ:

દીઠો ન દુનિયાંદારેલો:

હો ! પરિમલ ઢાખવો હોય ને દીઠેલો.

ફૂલડે ફૂલડે વસન્ત શો વસેલો,
 પાંખડી પાંખડી પૂરેલો;
 બ્રમર બ્રમર કીધ સંગીતસોહામણો,
 પંખીડે પંખીડે પઢેલો:

હો ! પરિમલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

અડધેરી પાંદડીઓ વીણુતામાં વેરી, ને
 આસવ ઢાળિયો અમોલો;
 હંયાના ધૂપ સમો ઉડતો ખતાવો કેાઠ
 જીવનપરાગ જગત્ત્રેલો :

હો ! પરિમલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

શતદલ પદ્મમાં પોઢેલો

હો ! પરિમલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

પ્રસ્તાવના

આયુષ્યઅર્ધશતાબ્દિના ઉત્સવઅવસરે ગુજરાતમાં સ્થળેસ્થળે ઉચ્ચરાયેલા અનુભવખોલનો આ મુજ એકત્ર સંગ્રહ ગુજરાતના ચરણમાં ધરું છું. ગુજરાતનું છે, ને ગુજરાતચરણે જ એ શોભે. ચિત્રદર્શિની પ્રસ્તાવનામાં આપણા ગુણવન્તાઓનાં ગુણગૌરવનો નિર્દેશ કર્યો હતો: આ સંગ્રહમાં-નવશેષતઃ-આપણું સ્થળસ્થળનું ઇતિહાસગૌરવ છે. ગુજરાતનું ઇતિહાસગૌરવ પ્રત્યેક ગુર્જર સન્તાનને જીહ્વાએ વિરાજી રહેશે ત્યારે ગુર્જર મહાપ્રજનો પુનરવતાર થશે.

આ મહોત્સવ તો ગુજરાતનો સરસ્વતીસત્ર હતો. દલપતકુલની એંશી વર્ષની અખંડ સાહિત્યસેવાનો જળણ આ ઉત્સવ હતો: અમે તો નિમિત્ત માત્ર હતાં. એટલે અમારે કાળે ઉચ્ચારાયેલાં પ્રશસ્તિવચનો આમાં સંગ્રહેલાં નથી.

આ સમારંભ વેળા કવિબન્ધુઓનાં કાવ્યફૂલડાંની રસત્રાષ્ટ્રે અમારે માથે કાંઈ ઓછી વરસી નથી. ઉર-ઉમળકાના ને કવિતરસના ફૂવારાની એ ધારાઓ તો જળણે અમ શીરે વસન્તમાં મ્હેરેલી

આશ્રમંજરીઓ વરસી રહી હતી. એમના આભારપરિમલ વિસાયાં જે વિસારાય એમ નથી. ગુજરાતના કવિકુલે તો આ રસોત્સવને એવો વધાવી લીધો કે જાણે વર્ષામાં મોરલા ગરજ ઉડ્યા.

‘ગુજરાત એટલે ગુણપૂજનનું ધામ: શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કહેશે, શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કહેશે, શ્રી સ્વામી નારાયણ કહેશે, શ્રી પારસીસંઘ કહેશે, શ્રી કિન્નાક ફાઉન્ડેશન દેશબન્ધુઓ કહેશે. ગુજરાતની એ ગુણગતાનું મ્હારે માથે તો બે—બે પેઢીનું મહાઝણ છે, ને આજે મ્હારે તો એ ઉચ્ચરવાનું છે.’ વસન્તમાં ઠહું હતું એ જ વર્ષામાં કહું છું. ઉત્સવ ગુણરસિકોએ આરંબ્યો ને જનતાને ઉત્સવમાં ન્હોતરી. કામકામ ગુર્જર નરનારે હજારહજારની મેદનીમાં ટાળે મળી કવિવર ભવભૂતિની સાક્ષી પૂરી કે ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ, ન ચ લિંગં, ન ચ વયઃ. મુંબઈની જનતા કાળેનું મ્હારું આભારદર્શન એ જ ગુજરાત અને મહાગુજરાત (જયપુર, દિલ્હી, કરાંચી) ની સમસ્ત ગુર્જર જનતા કાળેનાં અમારાં આભારવચન છે.

મુંબઈ નગરીએ ને ત્હાંના સુન્દરીસંઘે એ આરંબ્યું, ને ગુજરાતની પ્રધાન નગરીઓએ ને તે તે નગરીઓના સુન્દરીસંઘે એ ઝીલી લીધું. અને એટલેટલાં ઉમંગ ને રસથી ગીત માધ ગાધને સુન્દરીસંઘે તો ઉત્સવ ઉજવ્યો કે જાણે વીશ વર્ષજૂના મ્હારા શબ્દોની પ્રતીતિ આપતાં હોય ને કે ગુજરાતને સુન્દરીસંઘ જ્હેરો જે નથી કે મુંગો જે નથી: કવિતાના રસામૃત ઝીલવામાં પુરુષસંધનાથી ડાહ્યું જે પાછળ નથી. એમના ઉત્સાહઉછળતા ગીતકલ્પોલ સાંભળીને અમારા આયુષ્યના થાક ઉતરતા હતા. સ્થળ-સ્થળની ગુર્જર જનતાની એ ઉર્ધ્વવાહિની રસાનન્દતૃપ્તિમાંથી અમારા આત્માનંદના પરમ સન્તોષામૃત અમને સાંપડ્યાં છે.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

આભારવચન

(ઉત્સવપ્રસંગનાં મુખ્યાધ્યાનાં સંમેલનો પછી તા. ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૨૭ ના ‘ગુજરાતી’ના અંકમાં નીચેનો સન્દેશ પ્રગટ કરી મુખ્યધની ગુણ્ય જનતા પ્રત્યેનો અમારો આભાર દર્શાવ્યો હતો.)

ને શા શા આભાર માનું ?

સાચે જ મુખ્યધની ગુણ્ય જનતાનાં આભારી છીએ. કલાપી કહે છે કે સારો સંસાર, વિશાળી હવેલીની પેઠે, અંગઅંગના પરસ્પરને આધારે ઉભો છેઃ કોણે કોના આભાર માનવાના હોય ? છતાં જેટજેટલો ‘વશેક’-સવિશેષતા, એટએટલું આભારદર્શન હોય જ ને ?

મહારો કઈકે હક્ક હોય તો અમદાવાદ કે રાજકોટ ઉપર. રાજકોટને મહારાં ભરજોખનનાં વર્ષો આપ્યાં છે. અમદાવાદમાં જન્મ્યો,

ઉછર્યો, અમદાવાદને ઉછંગે મહાદ્યો ધું. મુંબાઈ પ્રત્યે ‘વશેક’ના-
સવિશેષતાનો મહારો હક્ક લેશે નથી.

તે છતાં મુંબઈની જનતાએ ખૂબ કીધી. ‘ખૂબ કીધી’ એ પણ
પૂરતા શબ્દ નથી: હદ-એહદની કીધી. કવિતા ઉપર, આજની કવિતા
ઉપર, એક વિદ્યમાન કવિની કવિતા ઉપર મુંબઈ આટઆટલું પ્રેમધેલું
હોય એ આજના ઇતિહાસવેત્તાને ચે નવજ્ઞાન નથી શું?

મુંબઈ લક્ષ્મીવન્તુ છે ને લક્ષ્મી વરસે છે. દુષ્કાળના અવસર
જૂવો કે અસહકારનો અવસર નિરખો; લક્ષ્મીવર્ષણમાં મુંબઈ અગ્રેસર
છે. પણ ભાવવર્ષણમાં ચે મુંબઈ અગ્રેસર નોવડશે એ ભવિષ્ય કયો
ભવિષ્યવેત્તા ભાખી શકત? કવિઓ તો પ્રાયઃ ભાવભૂખ્યા હોય.
મુંબઈએ તો આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઐતિહાસિક રીતે જ ઉજવ્યોછે.

મહેં કદી સંપ્રદાયનો વાડો બાંધ્યો નથી. મહારાં સગાંઓએ
આશ્માનની ટાંચે મહારો ગબારો મહડાવ્યો નથી. ગુણવન્તા અન્યને
અસૂયાની લેખિનીએ વર્ષોનાં વર્ષો અવમાની મહારાં ગુણગાન મહારી
મિત્રમંડળીએ ગાયાં કીધાં નથી. ગુર્જર જનતાની નિજની જ શુદ્ધ
પ્રુદ્ધિની ગુણપારખ એ જ સાચી પારખ છે, એવી મહેને જીવનભરની
શ્રદ્ધા હતી. મહારી એ શ્રદ્ધા સાચી નીવડી છે. દલપત, નર્મદ, ગોવ-
ર્ધન, ન્હાનાલાલ આ નવયુગના મુઝાવર વિનાના લોકપૂજ્ય સાહિ-
ત્યસેવકો છે. ને દલપતરામ તો ભાખી જ ગયા છે કે ‘કવિતા ને કસ્તૂરી
તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય.’ જનતાને અવળે માર્ગે દોરી જવાય.
જનતા ભૂલભૂલામણીમાં ચે પડે, પણ તે પખવાડિયુંક. આખરે તો
‘પંચ બોલે તે પરમેશ્વર’ એ ગુર્જર અનુભવસૂત્ર ને “**Vox Populi
is Vox Dei,**” એ રોમન અનુભવસૂત્ર જ સાચ્યાં છે. પંચનો
બોલ એ જ પરમેશ્વરી બોલ.

અને મુંબઈનું પંચ બોલ્યું. એ પચરંગી ઉત્સવમંડલ; એ રકાઉ-
ટસનો બાલસંઘ; રાસ, ગીત, ભજનો, સંવાદો, ગોફગુંફન ભજવતો
સુંદરીસંઘ; એમનો ફૂલ પાનશણગાર્યો વસન્તમાંડવા શો ઉત્સવમંડપ;
પ્રશસ્તિઓ ગાતા કવિબન્ધુઓ; ચૈત્રી પડવાએ લીમડાનો મહિમા છતાં
નરી સાકર પીરસતા મીઠડા ગુણદર્શી ભાષ્યકારો; ગિરદાવલી ઉચ્ચરતી
‘ગુજરાતી’ અગ્રેસર છાપામંડળી; અને છેલ્લે છેલ્લે મુંબઈ શારદાપીઠમાં
મુંબઈની ગુણગતાનું હેલે રહોલું માનવ સરોવર; ચિત્રવત્ મોહમુગ્ધ કાવ્ય
રસીલાંઓનો એ સાહિત્યસમૈયો; અને મહારા કરતાં ચે મહારા ફૂલમાંડવડાની
જાયાલતાનું કીધેલું અનન્ય સન્માન; અહોરાત્ર દાયકાઓકીધી એ
અમોલ શુદ્ધિ ને હૈયાના થાક ઉતારી ગુર્જર કુંજે ઉડતા ફવારાને
સરલતા સાધી આપનાર સાધ્વીની ગુર્જર જનતાએ દાખવેલી અનુ-
પમ કદરશનાસી: એ સહુ રસવિભૂતિઓ ગુર્જર સાહિત્યની ઇતિહાસ-
પર્વણીનો રસયોગ ઉચ્ચરતી હતી. મુંબઈનું પંચ બોલ્યું કે ગુર્જર
જનતાએ વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીનો સરસ્વતીસત્ર
ઇતિહાસ સાંભળે એમ આજે ઉજવ્યો છે.

એ ખુલખુલિયાં બાલકોનાં, એ કોકિલકંઠી ગુજરાતણોનાં,
એ કવિબન્ધુઓનાં, એ ભાવનિર્ઝરતા નેણાળા ગુજરાતીઓનાં અમે
ગુણઓશિંગણ છીએ-એમનાં ભાવવર્ષણને કાળ: જાણે ફૂલફૂલમાંથી
સુવાસનાના પરિમલભભકાર ભલૂકી ઉઠી માથે વખ્યાં ! મુંબઈની
ગુણગ જનતા એવી મધમધી રહી હતી.

એમનાં કેટકેટલાક ગુણઓશિંગણ થઇએ ? નેટનેટલાં થઇએ
એટએટલાં ઓછાં જ.

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ :
ચૈત્રી શુક્લ પંચમી,
વિ. સં. ૧૯૮૩.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	પાનું	૯
આભારવચન		૧૧
સરસ્વતીસત્ર	} મુંબઈ	૧૭
અભ્યર્થના		૨૦
એક ગુર્જર આત્માની ઘડતરકથા		૨૪
પ્રેરણાનું અવતરણ, વડોદરા		૬૬
અમદાવાદની ઇતિહાસરેખા, અમદાવાદ		૭૭
ચડોતરનો ગુણભંડાર, નડિયાદ		૯૫
સૂરતની સુકુમારતા ને ભવ્યતાની ઝાંખી, સૂરત		૧૭૬

અર્ધશતાબ્દિના

અનુભવબોલ

•

સરસ્વતીસત્ર

(ઉત્સવને પ્રથમ દિવસે, તા. ૨ જ એપ્રિલ ૧૯૨૭ શનિવારે સ્થાંજે મારવાડી વિદ્યાલયના ચોકમાંના ઉત્સવમંડપમાં મુંબઈની સત્રારીઓનાં ગીત રાસ ભજન સંવાદ ગોફગૂંથણ પછી ઉત્સવ કાજે ટોળે મળેલાં નરનારને નીચેનું સંબોધન કરી યુગપલટો કાવ્ય વાંચી સંભળાવ્યું હતું.)

મુંબઈનાં ગુણુરસજ્ઞો !

મહેં મ્હારી ઉમ્મરભરમાં અનેક સભાઓને સંબોધી છે, પણ મુંબઈ નગરીની આ સભાને સંબોધતાં હું ઘડીક થંભી જાઉં છું. હું અત્કારે આપની સમક્ષ ભાષણ કરવા ઉભો નથી. ફક્ત એ જ શબ્દ કહીશ.

આજના સભારંભને હું કોઇ વ્યક્તિનો સમારંભ માનતો નથી. હું તો માતું છું કે આજ મુંબઈ નગરીનાં સજ્જનો અને સત્રારીઓ વોસમી સદીની પહેલ્લી પચ્ચીસીનો સરસ્વતીસત્ર ઉજવે છે. સાચા પ્રાણજીવે યે યજ્ઞના અગ્નિ સમક્ષ ઉભતાં થરથરે, તો હું આજ થરથરું એમાં શાં આશ્ચર્ય ?

સમસ્ત ગુજરાત સમક્ષ હું પોતે તો તેનો તે જ છું. મહારા તેના તે જ ગ્રન્થો ગુજરાતકાઠિયાવાડ સમક્ષ પડેલા છે. તેમ છતાં મુંબઈ નગરીને જ આ સાહિત્યયજ્ઞ ઉજવવાનો વિચાર કેમ સ્ફૂર્યો? મુંબઈ નગરી અદ્ભુતવશી છે; મુંબઈ નગરી અનેકરંગી છે. એનો એક રંગ નથી. કેટલીક નગરીઓના રંગ પારખવાના કપરા છે. લાંડન નગરીનો રંગ પારખી શકે તે મુંબઈ નગરીનો રંગ પારખી શકશે.

અને મુંબઈ નગરીમાં યે આ સમારંભ સ્ત્રીસમાજના ગીતસંગીતથી કેમ આરંભાયો છે? ભાગવતમાં એક કથાપ્રસંગ છે: કે ભગવાન ઋષિઓને આશ્રમે ગયા. ત્યારે ઋષિઓએ નહિ, પણ ઋષિપત્નીઓએ ભગવાનને પહેલ્લા ઓળખ્યા. આજથી પંદર સત્તર વર્ષ પૂર્વે મહારા મિત્ર સ્વ. હાજી મહમ્મદે મળેને કહ્યું હતું કે ત્યારે ઇન્દુકુમાર ખોળા ગૃહસ્થો કરતાં ખોળા બાપૂઓ વિશેષ વાંચે છે. પરમ પ્રકૃતિની હકીકત એવી છે કે સ્ત્રીજાતિ લાગણીપ્રધાન છે, ઝીણું જોનારી છે. જાડી પુરૂષજાતિ નથી નિરખતી-પારખતી એ સ્ત્રીજાતિ સહેજે નિરખે-પારખે છે. આજે છે તે જ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે હતું. એ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની જીવનકથાનો એક પ્રસંગ આપને કહીશ.

(પછી ‘ગુજરાતી’ ના સં. ૧૯૮૨ ના દીવાળી અંકમાં પ્રકટ થયેલું ‘યુગપલટો’ નામનું કાવ્ય ઉત્સવગણને સંભળાવ્યું હતું.)

ઉપસંહારમાં કહ્યું કે:

આવા સ્ત્રીપુરૂષના રસસંગાથના મેળાવડા દિવસે દિવસે ગુર્જર-સંસારમાં વધતા જ જવાના. ને એમાં ગુર્જર સંસારરસિકતાની પરમ કેળવણી છે. પણ આવા ઉભય જાતિના સંગાથના સમારંભોના વિધાનનું એક સૂત્ર કહું છું આજ.

કોઈને કહિયે ‘અય સસરા!’ કે એક ગાલ ઉપર થપ્પડ મારે.
કોઈને કહિયે કે ‘હત સાળા!’ કે બીજા ગાલ ઉપર થપ્પડ મારે.
આજે નહિ, આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે દલપતરામ તો કહી ગયા
છે કે:—

સાળો કે સસરો કહેવાથી તામસ કરે તમામ રે;

સૌનો સાળો-સૌનો સસરો છે દ્વીજ દલપતરામ :

શોભા શિયળની.

દલપતરામ કહે છે કે મહારી સરખી હેડીની બાઇઓ મહારે
બહેન તુલ્ય છે; ને હેમના પતિઓનો હું સાળો છું. મહારાથી ન્હાની
હેડીની બાઇઓ મહારી પુત્રી તુલ્ય છે; ને હેમના પતિઓનો હું
સસરો છું. (તાળાઓ.)

સૌનો સાળો-સૌનો સસરો છે દ્વીજ દલપતરામ :

શોભા શિયળની.

દલપતરામના એ ભાવથી સ્ત્રીપુરુષના આવા સમારંભ
ઉજવાશે તો જ નરનારના સરસ્વતીસત્ર પવિત્ર પાવનકારી આયશોભતા
ને વધારે ને વધારે સાધ્વ્યસિદ્ધિવન્તા નીવડશે.

અભ્યર્થના

(ચૈત્રી પડવો, સં. ૧૯૮૩, રવિવાર, તા. ૩ ૭ એપ્રિલ ૧૯૨૭ની સહવારે એ જ શારદમંડપમાં ગુણુજોના ગુણુદર્શનનાં આખ્યાનો પછીના ઉદ્દગાર ને ગાયેલાં ગીત.)

મુંબઈનાં નરનાર !

આ નવયુગમાં દાંપત્યનો એક અર્થ થાય છે સહચારઃ અને પત્ની એટલે સહચારિણી. કેણે કેનો સહચાર કરવાનો ? આપણે—પુરૂષવર્ગે એ પ્રશ્ન વિચાર્યો છે ? પુરૂષ બેન્ડ સ્ટેન્ડે જાય તો સ્ત્રીએ બેન્ડ સ્ટેન્ડે જવું, ને પુરૂષ નાટકશાળામાં જાય તો સ્ત્રીએ નાટકશાળામાં જવું. દાંપત્ય એટલે સહચાર; અને સહચાર એટલે સ્ત્રીએ પુરૂષને અનુસરવું. આપણને—પુરૂષવર્ગને કદી એ એ ભાવના થઈ છે કે સહચાર એટલે પુરૂષે સ્ત્રીને અનુસરવું ? આજના જ અનુભવથી કહું છું કે કેમકે દિવસ તો એ કરી બેઝેઃ એની મીઠપનો સ્વાદ આર આવશે.

એ ભાવનાને અનુસરી માણેકબાઈ સંગાયે આજે સહવારે હું સ્વામી નારાયણને મંદિરે ગયો હતો. મ્હને ખબર તો હતી જ કે

આજ ચૈત્રી પડવો છે: મંદિરે એ સ્મરણ તાજાં કીધાં. ત્યાં આજ લીમડાનો મ્હોર વ્હેંચાતો હતો, ને મ્હને પણ લીમડાનો મ્હોર મંદિરે ચખાડ્યો. સર્જનો ને સન્નારીઓ! આજ ચૈત્રી પડવો છે, આજ લીમડાના મ્હોરનો મહિમા. અહીં આવીને જોડું છું તો અહિંયાં તો આજ નરી સાકર પીરસાય છે.

ગુજરાતમાં તો હોય તે ખરું : કાઠિયાવાડમાં તો લીમડાનો મહિમા ઓર ગવાય છે.

આવી રૂડી લીલૂડા લીમડાની જાયા;

જાણે મ્હારા માવતરની માયા;

મહિયારી મહી વેચવાને ગ્યાં'તાં.

ચૈત્રમાં લીમડાના મ્હોર ઓર મધુરપે ફારે છે.

રાજકવિ ટેનીસનનું ધન મેમોરિયમ કાવ્ય સર્વજનશ્રીતું છે; પણ એમાંનો એક ખંડ તો સર્વસ્મરણનિવાસી છે. એસતા વર્ષની પ્રભાતે જે મંદિરધંટા વાગે છે એ ઘન્ટાનાદને સંબોધીને કવિવરે જે ખંડ લખ્યો છે એ આજ સાંભરે છે. આજ મ્હારા એસતા વર્ષની સ્હવારે હું પણ કવિવર ટેનીસનની સંગાયે પ્રાર્થું છું કે :

Ring out the old, ring in the new;

Ring out the false, ring in the true.

Ring out—ring out my mournful rhyme,

But ring a fuller minstrel in.

પણ સર્જનો ! હું આજ ભાષણ કરવા નથી ઉડ્યો. મિત્રોની સૂચનાથી આવડે એવું એક કાવ્ય ગાઇ સંભળાવવા આપ સન્મુખ ઉભો છું.

મ્હારો ઝરખો વીર ! સાગરને તીર;
સાગરને તીર,

નીચે ઉછળે છે નીર;

મ્હારો ઝરખો વીર ! સાગરને તીર.

ધીરી ધીરી લહર ખેલે ખેલડા ગભીર;

બ્રહ્મની ઝંકાર છાંટે દેવના સમીર;

ચન્દ્રવર્ણા મોતી રમે રસનાં એ તીર;

આભને આંગણુ વસે ત્યાં આત્મના અમીર :

મ્હારો ઝરખો વીર ! સાગરને તીર.

આજે નવલ પ્રભાતનું પ્રાગટ્ય. એ પ્રગટ્યું છે કે નહિ એ
તો હરિ જાણે. પણ એટલી તો આપને પ્રતીતિ આપું છું કે આજે
નવવર્ષની સ્હવારે આપની ને મ્હારી ભાવના નિરનિરાળા નથી,
એક જ છે. આપ જો ભાવના ભાવે છો એ જ ભાવના હું ભાવું છું.
આપણો આજ સહચાર છે. ને પ્રમુખશ્રીને પ્રિય કવિતયરણોમાં
એ ભાવ આજ ઉચ્ચાઈ છે.

મતરએ પુશ્પનવા ! યજો

તાંજે યતાંજે, નૌ યનૌ.

તાંજે યતાંજે, નૌ યનૌ,

તાંજે યતાંજે, નૌ યનૌ,

તાંજે યતાંજે, નૌ યનૌ;

મતરબે ખુશનવા ! બગો
તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

* * *

બાદે સુબેહ ! ચ્યું બગુઝરી,
બર સરે કુચે આં પરી,
કિસ્સયે હાફિઝશ બગો;
તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

આપની, મહારી, કવિવર હાફિઝની આજ નવવર્ષની નવસ્ટહવારે
અભ્યર્થના એ જ અને એક જ છે કે

મતરબે ખુશનવા ! બગો
તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

एक गुर्जरात्मानી घडतरकथा

अथवा

केटलाक पढदाओनुं संकेलन

ચૈત્રી પડવો, વિ. સં. ૧૯૮૩

(તા. ૩ ૭ એપ્રિલ રવિવારે સ્થાંજે મુંબાઇની વિદ્યાપીઠમાં સર ચમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપદે મળેલા અભિનંદનસંમેલનમાં અભિનંદનપત્ર વંચાયા પછી વાળેલા ઉત્તર.)

પ્રમુખને સંબોધન

સર ચમનલાલ !

એ પણ એક ભોખ્યઉપણ છે કે જગતભરમાં જૂજ જનને જ આ મસ્તકે ભાવભર્યું નમે છે. આ જમાનાનો જ જાણે એ રોગ છે. છતાં સર ચમનલાલ તહમે કંઈ અજળ ચમન છો; વરસો છો ત્હને, ફૂલબાગની પેઠે, ફૂલઝડીઓથી વધાવો છો. આજથી બાવીશેક વર્ષ ઉપર આપણે પહેલ્લા મળ્યા; ત્રી. મજબૂરને ત્હાં. ઇન્દુકુમારનું અપ્ર-

સિદ્ધ કાવ્ય વંચાતું સાંભળ્યું; ગમ્યું. અમદાવાદી તરીકેનું ગૌરવતેજ આંખમાં ત્હારે કંઈક ઝળક્યું; અને તત્ક્ષણ ત્રીશક વર્ષના જીવન-
હાને એમ. એ. ની ગુજરાતીની પરીક્ષામાં પરીક્ષક નીમ્યો. એ પછી
તો ત્રીશક વર્ષનાં વહાણાં વાઘ ગયાં છે, આજે વળી આટઆટલાં
અભિનન્દને વધાવો છો.

મુંબાઈ ઈલાકાના આ વિદ્યાગારમાં આજ તો ત્રીજી વાર હું
આવ્યો છું. ખી. એ. ને એમ. એ. નાં પદવીદાન ઘેર બેઠાં લીધાં
હતાં. બે પ્રસંગે આવ્યો હતો તે ચે ત્રણ દાયદાની પૂર્વે. એકદા
પદવીદાન સમારંભ નિહાળ્યો તો ત્હારે-૧૮૯૪ માં; અને ખીજી વાર
કૃષ્ણલાલભાઈએ નપાસ કર્યો હતો ત્હારે-૧૮૯૫ માં. આજ ત્રીજી
વાર આવું છું ત્હારે મુંબાઈ ઈલાકાનું આ વિદ્યાગાર જાણે મ્હારે માથે
નિજનું શારદછત્ર ધરે છે.

અસહકાર સંપ્રદાયનો હું સંપ્રદાયી નથી. પણ ખ્રિષ્ટિય સરકારે
માઝા મૂકીને ખ્રિષ્ટિય મટી અનખ્રિષ્ટિય નીવડી ત્હારે મ્હારી પ્રજા-
પક્ષે ઉભી એટલો ચે અસહકાર કીધો એને હું જીવનનો ધન્ય પ્રસંગ
રહમજી હું. સામ્યી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં હું અઠંગ શ્રદ્ધાશીલ છું.
છતાં આ અવસરે એક ઇતિહાસકથની ઉચ્ચરવી એને ચે સત્યનિષ્ઠાનો
સ્વધર્મ રહમજી હું.

દલપતરામ નવી કેળવણીનાં ફળ ન હતા, નવકેળવણીના પાયા
માંડનાર હતા. પણ ન્હાનાલાલ તો ક'યું પાકું ચે નવકેળવણીનું જ
ફળ. મુંબાઈ યુનિવર્સિટી છે, તો ન્હાનાલાલ છે. ખી. એ. ને એમ.
એ.માં મ્હારા કાવ્યગ્રન્થોને અભ્યાસગ્રન્થો ઉચ્ચારી આ યુનિવર્સિટીએ
તો કંઈક વર્ષોથી મ્હને સન્માન્યો છે. ને આજે ચે આપો છો યશનાં
એ સહુ અભિનન્દન સાભાર સ્વીકાર્ષ છું; પણ આજનો યશ તો
સકલ આ શારદખીડનો છે.

સમાજનને સંબોધન

ગુજરાતનાં ગુણભાવિકો !

પ્રશસ્તિઓ જે સાચી હોત, તે ઇતિહાસ ફરી લખવા પડત. પણ પક્ષવાદ સિવાય જવલ્લે જ ઇતિહાસ ફરી લખાયા છે. મિત્રોની મૈત્રીઓ આખડલી, સ્નેહીઓનાં સ્નેહશોધનતાં અજવાળાં, યત્કિંચિતે કલ્યાણસન્દેશ ક્યાંપ્રતી જે જડે તે ઝીલવા તત્પર સારગ્રાહી સંસારદષ્ટિ, અને પરગુણપરમાણુના પર્વત નિહાળવાનો આપણો ઉદાર આર્યસંપ્રદાયઃ એ સહુ પ્રેર્યા આપે ઢાલની એક જ બાજુ ચમકતા શબ્દરંગોથી આજે ચીતરી. ૧૮૭૭ ના જન્મયોગથી, કે ૧૮૯૨ ની લેખનતિથિથી, કે ૧૮૯૭ ની પ્રકાશનવરધોથી ગણુતાં ૫૦ કે ૩૫ કે ૩૦ વર્ષનાં અંધારાંઅજવાળાંના પલટાઓમાં ઢાલની શામળી બાજુનો અસંભવ સંભવે જે ખરો ? આજ આપ એક ઉજળી બાજુ નિહાળો છો એ આપની આંખમાં છે, અમારા અંગમાં નથી; એ આપની ગુણુગતા છે, અમારો ગુણુભંડાર નથી.

ગુજરાત એટલે ગુણુપૂજનનું ધામઃ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કહેશે, શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કહેશે, શ્રી સ્વામીનારાયણ કહેશે, શ્રી પારસીસંધ કહેશે, શ્રી કિન્નાક ફોર્સના દેશબન્ધુઓ કહેશે. ગુજરાતની એ ગુણુગતાનું મ્હારે માથે તો બે-બે પેઢીનું મહાઋણ છે, ને આજે મ્હારે તો એ ઉચ્ચરવાનું છે. ગુર્જરજનતાએ અર્ધી સદીભર દલપતરામને સન્માન્યા હતા એટલા તો આ યુગમાં અન્ય કો સાહિત્યકારને સન્માનશે ત્હારે યુગનો ઇતિહાસ નીરખશે. દલપત, નર્મદ, ગોવર્ધન પછી પ્રેમભક્તિને જે ગુજરાતે ક્યાં આંછો સત્કાર્યો છે ? અમારા ગુણુભંડાર કરતાં ગુજરાતની ગુણુગતા એમાં ઉભરાય છે, દલપતવંશ પ્રત્યેનો ગુજરાતી-એનો ગુણુપક્ષપાત એ ગુણુપૂજમાં જલકાય છે. ગુજરાતની રસગુણુગતાનું બે-બે પેઢીનું ઇતિહાસઋણુ સમસ્ત ગુર્જરદેશ સાંભળે એમ મેધગાજતે સ્વરે આજે હું સ્તીકારું છું.

આ સાહિત્યસમારભોના સંચાલકોને, ગુજરાતની સુજનતાના પ્રતિનિધિરૂપ સુખપ્ર નગરીમાંના ને બહારના આજના ગુજ શ્રોતૃમ-

છુને યે વિસારતો નથી. એમનો યે આભારી છું—સૌના શ્રમ ને ભાવને કાળે. વિશેષતઃ ‘શુન્દરાતી’ પત્રનો; જેણે આઠ—આઠ માસથી મહારાં ભાષણો છાપી ૫૦૦ શ્રાતાના ૫૦,૦૦૦ કીધા છે.

અને એક અધિકકુટું ઝણ પણ આજ સ્વીકારી લઉં છું. એ મહારા સદાન્નમૃત ટીકાકારોનું ઝણ. સ્વ. પઠિયારજીના સાધુશબ્દોમાં બોલું તો સાચ્યો ટીકાકાર એટલે આપણો ધોખી; આપણા ડાઘ ધૂવે, મેલ ઉતારે, બૂલ સુધારે. અને ખોટો ટીકાકાર એટલે ધૂળ ઢોળનાર. હાથીડો તો પોતે જ પોતાને માથે કચ્છારેક કચ્છારેક ધૂળ ઢોળે છે. સંસ્કૃત સુભાષિતકાર ભાષે છે કે અહંકાર ઓગાળવાને કાળ. હાથીડા સમો પ્રબળઅણ્ણી કે મદ્ધેલો થાય ત્હારે શબ્દસાગો મારવી એ ય તે એના મદ્ધના ઉતારને કાળે છે. ખરા ને ખોટા મહારા ટીકાકારોનો ભરભાવે આજ આભાર માનું છું. જગતમેઢે ગરણું બાંધવા મથનારા નિરાશ જ થવાના. પ્રતીતિ આપું છું કે એમનાં શબ્દબાણુ છોક વૃથા નથી વર્ષ્યાં. વૃથા વર્ષ્યાં માની મ્હને કે પોતાને તેઓ અન્યાય ન કરે. સહુ ટીકાઓ મનનપૂર્વક મ્હોં વાંચી છે, એમાંનો રસાસ્વાદ શેરડીની પેઠે ઘોળાઘોળાને પીધો છે. પગરણુમાં મ્હારે તો મદ્ધ મનાતા અન્તરાયે ઉભા હતા. એમના દેહ દેખાતા તે અડકતાં ઓછાયા નીવડ્યા. છતાં યે પ્હેલ્લાં પગથિયાં ચડતાં સુલભયશ ન સાંપડ્યો એને મ્હારું અહોભાગ્ય સ્હમજું છું. સુલભયશપ્રાપ્ત યૌવન ને આશાભર્યા કંધ કંધ સાહિત્યકારો શારદમન્દિરને ઉંબરે જ અટકી ઉભા દીઠા છે. દુર્જય ગઢ જીતવાને જ વીરનાં આત્મનસત્ત્વ સાહસઘોડલે ચઢે છે.

જે સાંભરી આવ્યે એકાન્તમાં યે હર્યો છું એવી પરમ હાસ્ય નિર્જરતી ટીકાવાદળી તો આપણા સૂરત જીલ્લામાંથી જ વરસે ને? મુંબઈ હાઇકોર્ટના એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રીની એ ટીકા. પોતે સાહિત્યકાર નથી, સાહિત્યચર્ચાથી જલકમલવત્ નિર્દોષ રહે છે. પણ ટીકા કીધી ત્હારે પ્રેરિસર હતા; અમદાવાદના સાહિત્યકારોના ચોરાનો એમને ત્હારે ચેપ હતો. મહારા તો જૂના સહાધ્યાયી; શ્રી બૂલાભાઈ

જીવણુ દેશાધ. પચીસેક વર્ષો ઉપર દેશાધી ગુજરાત કેલેજમાં પ્રેક્ટિસર હતા ત્હારે ઉચ્ચર્યા હતા કે ન્હાનાલાલશૈલી એટલે તો સ્હેલામાં સ્હેલી શૈલી. ચાલતી લીંટીએ લખ્યે જપું, લખ્યે જ જપું, ને પછી કાગળના ઉભા ચાર ચીરા પાડવા. એ લીંટીચીરા તે થઈ ન્હાનાલાલશૈલી. હાસ્પરસની ને સુરતી સ્હેલાણીની સ્હેલાણશોધનની ભાવનાઓ તો એ ટીકામાં લાક્ષણિક જ છે ને? પાપડીનું ઉધિયું કરવા જેટલું ચે અધરૂં નહિ.

મ્હારા વિષે સાચ્યામાં સાચી ટીકા તે ન્હાનાલાલના સાક્ષર-ખંધુ ‘મ્હોટાલાલ’ની. ‘સાહિત્ય’ માસિકમાંની દોઢમે વર્ષની એ સાક્ષરી પટાખાજમાં અસંગતિ અજૂમતી અર્ધદગ્ધતા ન્હોતાં એમ નહિ; પણ મધ્યવર્તી પડકાર સર્વાંશે સાચ્યો હતો: અને તે અપદ્યાગદ્ય. જાહેરમાં આ આજ ઉચ્ચરૂં છું, ખાનગીમાં તો વર્ષો પૂર્વ ધણાયેકને ઉચ્ચારેલું છે; ‘સાહિત્ય’ના જ તન્ત્રી શ્રી મદુભાઈ કાંટાવાળા એની સાક્ષી પૂરશે. સાચ્યે જ મ્હારી નવીન શૈલી અપદ્ય છે, અગદ્ય છે: અપદ્યાગદ્ય છે. એને છન્દ મ્હેં ભાખ્યો નથી: ને સદા ચે ઉચ્ચાર્યું છે કે એ ગદ્ય નથી. ‘મ્હોટાલાલ’ની ત્હારે ફરિયાદ હતી કે ન્હાનાલાલ ઉત્તર નથી આપતા. ‘પ્રેમકુંજ’માંની મુંગીની પઠેમ ટીકાઓના ઉત્તર ન આપવાનો મૌનરવૈયો પચ્ચીશેક વર્ષ મ્હેં પાળ્યો છે. ને સાચી ટીકાના તો ઉત્તરે શા હોય? મધ્યવર્તી રસસિદ્ધાન્તે સાચી છતાં મ્હોટાલાલની ઇતિહાસયશસ્વી સાહિત્યચર્યા મશ્કરીરૂપે અવતરી મશ્કરીરૂપે કાં સંકેલાઈ? એનું કારણ એમાંની અંતર્મત એક પરમ નિર્બળતા. મૂળેથી જ એનાં સાચમાં Logical Fallacy છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ભાષે છે કે વર્ણન કે વ્યાખ્યા નકારાત્મક ન હોય. અપદ્ય ને અગદ્ય ઉભય શબ્દો નકારાત્મક છે. અજ્ઞેયના સંપ્રદાય ન જામે. ગુર્જર પ્રજા આજે ચે મ્હોટાલાલને પૂછે કે એ શૈલીનું વર્ણન, લક્ષણ કે વ્યાખ્યા શી? એક જ ઉત્તર એમનો હોય કે ડોલનશૈલી. જગતભરની કાવ્ય-ચર્યામાં આજે તો એ રસસૂત્ર સર્વમાન્ય છે કે કાવ્યદેહનું કલેવર-વિધાન Metre નહિ, Rhythm છે; છન્દ નહિ, ડોલન છે.

અને ખોટામાં ખોટી ટીકાઓમાંથી એક દૃષ્ટાંત ટાંકું? અપશુક-
નિયાળ આજ ન ઉચ્ચરવું જોઈએ; પણ સાચના જોમ શા?

કેટલાક ભણે છે કે ‘નહાનાલાલ પોતાથી નહાનેરાને ઘેર જાય,
સમોવડિયાને ત્યાં ન જાય;’ કહી સમોવડિયાની નામાવલિ ગણાવે
છે. ખરું કહું? કોષ્ટક નહિ માને કદાચ: દલપત ને નર્મદ ઉભયના
રસકવારા માણે એને સમોવડિયાપણાના ભાવ કેટકેટલાક હશે એ
કદપી લેશો જરા? ટીકાવાક્યના પ્રથમ પાદને માટે ટીકાકારોના આભારી
હું. ન સગાં, ન સંબંધી, અણુઓળખીતાઓમાં જે જ્યાં જ્યાં
ગુણલક્ષ્મી દીકી છે ત્યાં ત્યાં ઢળી પડ્યો હું, ને નથી પૂછવા રહ્યો
કે ‘પહેલ કોણ કરે?’ પ્રો. દાવર ને પૃથુ શુક્લ સમા અનેક સાક્ષી
પૂરશે-ટીકાકારોની. ખીજ પાદને માટે મહારો પ્રતિપ્રશ્ન એક જ છે:
જેમને જેમને ટીકાકાર સમોવડિયા ભાષે છે હેમનામાંથી એમની
સાઠ સાઠ વર્ષની જાંઘગીભરમાં એકકે ય વાર મળવા આવ્યું છે કોષ્ટ
કદી? એમની Sociability એટલે એમને ત્યાં આપણે ગયા કરવું
ને એ મળે એને મહેરબાની માનવી: જાણે સાહિત્યની સાક્ષાત
Bureaucracy. રા. રા. રમણભાઈને ઘેર-રા. રા. હતા ત્યારે-મહારાં
પચ્યાસ વર્ષોમાં પચ્ચીશક વાર ગયો હમ્મશ. રા. આનન્દશંકરને
ત્યાં છઠ્ઠાઠક વાર તો ગયો જ હું. મિ. નરસિંહરાવને મળવા
નિઃસંદેહ એક વેળા ગયો હું: મુંબઈમાં, ૧૯૦૪ કે ૧૯૦૫ માં, શ્રી
માધવદાસ રૂઢનાથદાસને બંગલે: જે પ્રસંગે મહાર્ પ્રથમ પુસ્તક, કેટ-
લાંક કાવ્યો-ભાગ ૧ લો, ભેટ દીધું હતું; ને એ વિવેકના પ્રત્યુત્તરમાં
એમણે પ્રતિવિવેક ઉચ્ચાર્યો હતો કે ‘અમે તો Old fossils થયા.’
એ ત્રણે ય ગૃહસ્થોને પૂછવાને કોષ્ટકને જે કોષ્ટ કહે કે પૂછો, એ નાગ-
રત્રિપુટિને પૂછો કે ત્હમ્હારી સુધરેલી સુજનતાના વિવેકકોષમાં Re-
turn call શબ્દ છે? અને રમણભાઈ આનન્દશંકર ને હું તો આયુ-
ધ્યાત્રામાં જે લગભગ એક દાયકામાં છીએ: આજે જૂઠા દાયકામાં.

સહુનો! તહમાઈ ક્યાં અનણ્યું છે? પાધડી પ્હેર્યે મ્હોટપ મ્હોરતી નથી: મહાનુભાવિતા જ મ્હોટપને મ્હોરાવે છે.

ટીકાઓ એટલે સત્યાસત્યનો સાત ધાનનો ખીચડો. પણ એ ય તે એના પરવે રંધાય તેમ શોભે.

સાહિત્યરસીલાંઓ! મ્હારે મન તો આજ ગુર્જરસાહિત્યનો ઉત્સવ છે: હું તો નિમિત્ત છું. એક દૃષ્ટિએ દીવાળીને પરવે શારદા-પૂજન નિમિત્ત છે: સરવૈયું આલક્ષ્ય છે. એમ ગુણુ ગુર્જરજનતા આજ સાહિત્યને આનન્દોત્સવે મળી છે. પાંડવો કુરુક્ષેત્ર જત્યા. કુરુક્ષેત્ર માંડતાં જ ગાંડીવધનવાને શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે ભાખ્યું હતું કે નિમિત્તમાત્રં મય, સત્યસાચિ! કુરુક્ષેત્રનાં મહાવિજય પછી ગાંડિવધનવાનો વિજયોત્સવ મહાભારતમાં વર્ણવ્યો વાંચ્યો નથી. નિમિત્તના ઉત્સવ શા? વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીશીને અન્તે ગુર્જરસાહિત્યગુણુએ ગુર્જર દેશનો સાહિત્યોત્સવ આજ ઉજવે છે. ગુજરાત રસહિન્ડોળે ચહડ્યું છે. રસાનન્દના કૂવારા કૂટી રહ્યા છે. રસિકોના આનન્દકૂવા-રાની રસધારાઓ હું ય તે ઝીલું છું ને આનન્દું છું.

હું પૂછું? ગુલાબ ફારે તો ગુલાબનો આભાર માનો છો? મેઘ વરસે તો મેઘના આભારપ્રદર્શન ઉચ્ચરવાને સંધસભાઓ ભરે છો? એ એમના ધર્મ નથી? મેઘ ન વરસે તો દુષ્કાળસભાઓ ભરીને જનતા ફરિયાદે જાય ખરી. ફારવું ફૂલનો સ્વધર્મ છે, વર્ષવું મેઘનો સ્વધર્મ છે. પ્રજામાં બંસી બોલે; એ બંસીનો ગુણુબોલ કે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો? મુંબઈના ઉત્તોભત બગીચામાં આભમાં નિરખતા થંભ ઉભા છે. ગમનવિહરતાં વીજળીમેળાંઓ એ ઝીલે છે, મુંબઈને સંગીત સંભળાવે છે. કવિજન એ સ્થંભ જેવા છે, પ્રજાની વાંસળી જેવા છે. જેવાં વીજમેળાં આવે, એવાં ઝીલીને એ આપે. પ્રેરણાની કૂંક પૂરાય, એવા અખંડ એ સંભળાવે. પ્રિયતમનો સદેશો ટેલીફોન

આપે ત્હારે ટેલીફોનના તારનો આભાર તો પ્રેમધેલી ગોપીકા જ પ્રેમ-
ધેલછામાં માને. કવિજનનો ઉપકાર એ આપની કંઠક એવી પ્રેમધે-
લછા છે, અમારો ગુણસંચય નથી.

અને ગુજરાત ! સંભાળજે હો ! આજે પદ્મામાં ધડો ન રાખીશ,
દાંડીની ન્યાયતુલા સચોટ ધરજે, હાથને ડગમગવા દેતો મા. ત્હારાં
પોતાનાંની જ ગુણકસોટી તું આજ કરવા બેઠો છે. *Be stern as
Duty, and severe as Justice*: ધર્મ ધરજે, ન્યાય ઉચ્ચરજે.
પોતે જ પોતાનાંનો ન્યાય ઉચ્ચરવાનો કપરો રસધર્મ આજે ત્હું આ-
દ્યો છે. પૃથ્વીના પ્રજાઓ ત્હને પૂછશે, ને ઇતિહાસે આલોચશે કે
આજે ત્હું શું કીધું ?

પૂછશે મા, કોઈ પૂછશે મા.

મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

દિલના દરિયાવ મંહી કાંઈ કાંઈ મોતી;

ગાતી ગાતીને ત્હને ચૂંચશે મા:

મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

સહુનાં જે મનમહેરામણમાં એવએવડાં રસમોતીડાં હોય છે.
હૈયાં ચીરી કંઈ ઉઘાડાતાં નથી: એ કળા આવડતી એક હનુવા
જતીને, કે શ્રી રાધવેન્દ્ર રામ સાંધી જાણતા. આપણુ સમ અદ્ધાંશુ-
ઓને તો હૈયું ચીરી ઉઘાડવા જતાં હૈયું જે જાય, રસે ઢોળાય; ને
આત્મપંખેરે જે ઉડીને પરવરે.

અને ત્હો જે હૈયાના મહેરામણમાં તરવરે છે તે કંઈકે નિરખાય
ને કંઈકે ઉચ્ચારાય. આત્માના સાગરખોલ બદ્ધ તો કવિઓથી જે
ઉચ્ચારાતા નથી, ઝીલાતા જે નથી. મેઘની બધી વાદળાઓ નથી
વરસતી; વરસે છે એટલી બધી જે જલધારાઓ ધરતી પચાવતી જે
નથી. હૈયાના જે બદ્ધ ભાવ કવિતધારાઓ નથી નિર્ઝરતા. કેટલીક
વીજલહરીઓ યુદ્ધિઆહુથી ને કવિતકષ્પનાથી જે પર હોય છે.

છતાં થોડુંક તો આજ ઝીલીશ ને કહીશ. એમ કરતાં આત્મ-લક્ષી થાઉં તો ક્ષમા કરશે. ગુજરાતને તે કાળે ધડી રહેલી સંસારશક્તિઓ અને એમાં એક ગુજરાતી આત્માના ધડતરની ઇતિહાસકથની તટસ્થ-ભાવી પરલક્ષી ન્યાયદષ્ટે નિરખશે તો પાંત્રીશોક વર્ષ ઉપરના કંઈક ગુજરાતના ઇતિહાસ એમાં ઉકલશે.

ત્હારે આજ આટઆટલે વર્ષે કેટલાક કાળપડદા સંકેતું છું.

પ્રથમ ભાવ તો આજ મ્હને એ તરવરે છે કે જાણે આજે મ્હારે Graduation Day-જાણે આજ મ્હારે સમાવર્તનનો અવસર.

ગીતાજીનું ગીત છે, ત્રેવિધાઃ યઃ સોમપા પાપપૂતઃ. પાપપૂતઃ આપણે સૌ છીએ કે નહિ એ તો આપઆપણાં અન્તર જાણે છેઃ સોમ પીનારાં તો કદાચ હૃદયું-સંસારનાં કંઈ કંઈ ઝેર સૌને જીરવવાં પડે છે; પણ મૂળ અવટકે અમે ત્રિવેદી છીએ એટલું તો નિઃસંશય સિદ્ધ. એક વેદાધ્યયનની દ્વાદશવર્ષી ને ત્રણ વેદાધ્યયનની છત્રીશવર્ષી પૂર્વે થતી. આજ તો એ પૃથ્વી ગઈ ને પડછાયા રહ્યા. પણ ભારતની પ્રાચીનતાના પડછાયા ચે ભૂતના જેવા સજીવન છે. એવો એક પડછાયો આજ મ્હારા ઉપર ઢાળાય છે, હૈયાને સળકાવે છે, ને કહે છે કે આજ ત્હારો જાણે સમાવર્તનનો સંવત્સર. ૧૮૯૨ થી ૧૯૨૭ છત્રીસછત્રાસ વર્ષે જાણે આજ મ્હું છેલ્લી સાહિત્ય-પરીક્ષા પાસ કરી હોય ને આપ સહુ મ્હને યશઉપરણો ઓઢાડવાને સમારંભે જાણે એકઠા મળ્યા હો નહિ ! ન્હાનકડા બુદ્ધને પોથીઓ અંધાવે, સાત સાગરની સાત ધારાઓ દોરે; જાણે સાત સાગર જાળંગી સરસ્વતી લેધને બુદ્ધક ઘેર આવ્યો. આજ મ્હને ચે મ્હારા સમાવર્તનના જૂના સંસ્કારસ્મરણો જાણે છે; જાણે સાત સાગર જાળંગી શારદાસિદ્ધિ સાધી આજ ઘેર આવ્યો; જાણે છેલ્લી સાહિત્ય-

પરીક્ષા આજ પાસ કીધી: જાણે આજ મ્હારો સમાવર્તનનો
અવસરયોગ હોયો !

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર તો જગત્પ્રતિહાસમાં જગતચુર હતા, અવતારોના
યે સોળે કળાયેલ પૂર્ણાવતાર હતા. યૌવનને ઉમરે એમને થયું હતું
એવું ચતુર્કિંચિતે ઉત્તરાવસ્થામાં આજ થાય છે: જાણે મ્હારે વિશ્રામ-
ઘાટે આવીને આજે હું બેઠો ! રાજકોટ સેવાસમાજના બાપજીમાં
ગાંધીજી ઉચ્ચર્યા હતા કે પોતે એક ન્હાનકડા લ્હડવૈયા છે. સહુ
સરખા તો કંઠાંથી હોય ? પણ વિશ્વસલ તો એ છે કે સૌ યે
પોતપોતાના અખાડાઓમાંના ન્હાનકડા લ્હડવૈયા છે. જગત્ એટલે
જ કુરુક્ષેત્ર. જગતવાસી એટલે જ ન્હાનકડો ગાંડીવધન્વા; જગતજીવન
એટલે જ સંગ્રામખેલના. મનુષ્યજીવન ફૂલની પથારી નથી. સહુએ
પોતાના ન્હાનામ્હેટા અખાડાઓ ખેડવાના છે. તહમે તહમારા તેમ
હું યે મ્હારા અખાડાઓમાં ન્હાનકડો લ્હડવૈયા ગણાતો. પિતા સાથે
લ્હડ્યો છું, બાપજી સાથે લ્હડ્યો છું, બ્હેનો સાથે લ્હડ્યો છું,
મિત્રો સાથે લ્હડ્યો છું, સરકાર સાથે લ્હડ્યો છું, સરકારી અમલ-
દારો સાથે લ્હડ્યો છું, અસહકાર સાથે અસહકાર કીધો છે, સાક્ષરો
સાથે લ્હડ્યો છું, સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો. મ્હારો અદાર વર્ષોનો
અસહકાર તો ગુજરાતવિદિત છે; જાણે એમર્સનનું મનુષ્યત્વસૂત્ર ખેલી
રહ્યો હોઉં ને ! To be a Man, one must be a non-confor-
mист. સદાસર્વદા હું જ સાચ્યો હતો એવું ઉચ્ચરવાની ધૃષ્ટતા
કરું ત્હો ય આપ કંઠાં માનવાના હતા ? પણ એટલું સ્પષ્ટ કરવા
દેશે; મતભેદ હું સહી શકું છું; ત્રીશ વર્ષોથી મ્હારે ત્હાંનું દ્વેષ
નથી પીધું એવા પરમ સનાતની નાગર સર્જન આજે યે મ્હારા
મિત્ર છે. ઢાંગદશને અગોઅંગમાંથી ફૂલખરણીઓની પેઠે મ્હને
અગ્નિના તણખા વધૂટે છે. પર કાજે લ્હડ્યો છું, પોતા કાજે લ્હડ્યો
છું. રાજકોટમાં ‘કવિનો અખાડો’ કહેવાતો; ને હું યે મ્હારા

ન્હાનકડા અખાડાઓ ગળ પ્રમાણે ખૂબ ખેલ્યો છું, નડિયાદમાંડો જાણે છે કે 'તોદાન' મ્હારે બહારો શબ્દ હતો. નિર્દોષ તોદાન એટલે બાલકતાના ઉછળાટ. પોળના રંગસાથીડાઓ સંગાથે યે ધરાધને લહડ્યો છું. અમારા ધરનું સંયમનવિધાન એવું હતું કે માર મારીને ઘેર જઈએ ત્હો યે ઘેર માર પડતો, માર ખાધને ઘેર જમએ ત્હો યે ઘેર માર પડતો. આમ કે તેમ ઘેર તો માર પડવાનો જ; એટલે પછી માર મારીને જ ઘેર જવાનું મન રહેતું. આજે એ સહુ અખાડાઓ સાંભરે છે, ને કંઈક એ ભાવ જાગે છે કે જે શ્રી કૃષ્ણ-ચંદ્રને જમનાતીરે વિશ્રામઘાટે જાગ્યા હતા; એમ કંઈક થાય છે કે અખાડાઓ ખૂબ ખેલ્યા. મહાપુરૂષો એક ઠેશ વાગ્યે જાગી જાય; આપણુ સરખા ઠેશોની પરંપરા વાગ્યે યે જાગે તો એમનાં અહોભાગ્ય. કૃષ્ણચંદ્રે વ્રત લીધું ને ભરકુરક્ષેત્ર વચ્ચે યે શસ્ત્ર ન સળ્યાં. આપણે એવાં વ્રત લઇએ નહિ, લઇએ તો પળે યે નહિ; આપણા કામ ક્રોધ, લોભ એટલા આપણુવશ નથી. વ્રતજીઠાણાની જાત્રાએ સંઘવીદોરી પ્રજા હમણાંહમણાં ખૂબ ધૂમી આવી. એવું વ્રતજીઠાણું આત્મામાં એણું પેઢાડિયે એટલું સાફ. અને કેમ કહેવાય? મહાભારતમાં ને છેલ્લા યુરોપી મહાભારતમાં ૭૦-૭૦ વર્ષનાને શસ્ત્ર સજવાં પડ્યાં હતાં. અને છતાં સહુની જીંદગીમાં નિજનિજનાં વિશ્રામઘાટ છે. કંઈક એ ભાવ આજે જાગે છે કે જાણે ધણા અખાડાઓ ખેલી આજ મ્હારે વિશ્રામઘાટે આવીને બેઠો ન હોઈ !

અને પછી જાગે છે આજે જીવનનાં ઋણુરમરણો: જેમણે જેમણે મ્હને ધડ્યો છે તે ગ્રન્થો અને ગુરુઓનાં ઋણુ: જેમણે બાલકનો મનુષ્ય સરખ્યો; જેમણે આત્મનરપાંખડીઓ ઉઘાડી ને ફારમતી કીધી.

એવા ન્હાનકડા કાવ્યગ્રંથોમાં પ્રથમ સ્થાન છે કાવ્યકૌસ્તુભનું. સાંભળીને સાંભળનાર આશ્ચર્ય પામશે કે જન્મમાત્રનાં ઉત્સવવસ્ત્રો

ઉત્તરાવીને ડોલન શૈલીનાં નિત્યવસ્ત્રોમાં ગુર્જર કવિતાસુંદરીને આજ લોકપૂજ્ય કરાવનારે કવિતઉપાસના ચિત્રકાવ્યોનાં અસ્પર્શપરિધાનથી આદરી હતી! ૧૮૯૨ ના મહારા પ્રથમના દ્વયકાવ્યો કાવ્યકૌસ્તભ-માંના પ્રબન્ધોનાં અનુકરણ હતા. કવિતાની લગભોની સખ્ત Discipline માં પલોટાઈ વછેરાએ દોડવાનું આદ્યું. અને ખીજું; દલપતશિષ્ય બુલાખીરામે સ્વક્રિયાની-નિજપત્નીની ગુણકવિતા ગાધ છે એટલી આ નવયુગના કે નવકવિએ સ્વક્રિયાની ગુણપ્રશસ્તિ ભાવ્યે ગાધ હશે. બુલાખીરામની એ ગુણછાયા એ મહારા ઉપર પડી. બુલાખીરામના વિદેહ થયા પછી ચાળીશક વર્ષે બુલાખીરામની પ્રથમ જ્યંતી અમદાવાદમાં ઉજવાઈ ત્હારે પ્રમુખપદેથી મહારી ઉદ્ઘા-નલી મહેં એ મહારા એ આઘ કાવ્યગુરુને સમર્પી હતી.

એમ સરિતાનાં ઝરણ ફૂટ્યાં.

ન્હાનકડા કાવ્યગ્રન્થોમાં ખીજાં સાંભરે છે તે કુસુમભાળા ને સ્નેહમુદ્રા. એ બન્ને ય ૧૮૯૩ માં દીઠાં. આજે નવલેખકો અન્યત્ર શોધે છે, પણ ત્હારે કુસુમભાળાની કાવ્યભાષા કાવ્યસાહિત્યમાં સંસ્કારી લેખાતી. એમાંના ભાવમણિ ને કલ્પનારત્નો પાલએવસંગ્રહમાંથી વીણી ગુજરાતીને સાળુડે ચ્હોડ્યાં છે, એ ત્હારે સર્વવિદિત વાર્તા ન હતી. સ્નેહમુદ્રા ત્હારે ને આજે ય તે પર્વતખીણો સરિ-ખડી ગહન ભાસી છે. એક બાબૂથી ભાષાસંસ્કારના પાઠ મળ્યા; ખીજા બાબૂથી ગહનતાનાં અગમ્ય આકર્ષણ આવ્યાં. ત્હારે તો એમ થતું કે ન સ્હમન્નય-મહારાથી એ ન સ્હમન્નય તે શ્રેષ્ઠ કવિતા કુસુમભાળા ને સ્નેહમુદ્રાનો મહારો ખીચડિયો અનુકરણસંગ્રહ જોવા ને હસવા જોવો ત્હારે-૧૮૯૩ માં રંધાતો હતો.

ત્રીજો ન્હાનકડો રસગ્રન્થ તે લલિતાકુખદર્શક નાટક. એ ગ્રન્થનું સાચું સાહિત્યભૂષ ગુજરાતે હજી એ આંક્યું નથી. એને

બૂલવું ન હોય. ગુણનાં કબ્જેડાંનું એ પહેલું રસસિદ્ધ નાટક: સરસ્વ-
તીયન્દ્રમાની ન્હાનકડી રસકથાનું એ બીજું તો ત્હાં. વાંકાનેર નાટક
મંડળી હરિશ્ચન્દ્ર ને લલિતાદુઃખદર્શકનાં શોકાન્વિત નાટકો ત્હારે
ભજવતી. એ બન્ને ય ત્હારે ખૂબ જોયાં છે ને રંગભૂમિ સન્મુખે જ
ખૂબ રાધો છું. પ્રેક્ષકસંગાથીઓ આશ્વાસનમાં ઉચ્ચારતા કે એ તો
બધું નાટક છે-ખોટું છે. એ એ Tragediesમાંથી ભાવજગૃતિનાં
કલાવિધાન કંઈક સાંપડ્યાં હશે.

અને ચોથા ન્હાનકડા અન્યને તો આજે ગુજરાત વીસરી ચે
ગયો છે. એ પદ્યગ્રન્થ ન હતો; ગદ્યગ્રન્થ હતો: ભાવવાહી, ગદ્યગ્રન્થ
હતો. એ રસગ્રન્થનું નામ “જ્યાકુંવર, અથવા સુખદુઃખનાં દશ
વર્ષ.” આપણા પ્રાણાચાર્ય ડૉ. પોપટ પ્રભુરામ વૈદનાં પ્રથમ પરણે-
તરની એ પ્રેમકથા. હતો તો જીવનઘટિહાસ, પણ દત્તાની નવલકથા-
ઓ-જીવનપ્રભાત ને જીવનસન્ધ્યા-વાંચતાં એટલેટલો રસ પડતો.
કાન્તશૈલીનાં હતાં એનાં અદ્ભુત ભાવમાધુર્ય ને શબ્દમાધુર્ય.
૧૮૯૬-૭માં ‘પ્રિયકાન્ત’ની નવલકથા મહેં માંડી ત્હારે એવાં
માધુર્ય સાધવાનો મ્હારો સાહિત્યશ્રમ હતો.

અને પાંચમો ન્હાનકડો રસગ્રન્થ તે મણિશંકરનું આજ યા-
ળીસચાળીસ વર્ષોથી અનનુકરણીય નીવડેલું વસન્તવિજય. એ સાદી-
શાભાળા અનુક્રુપ ને ઉપજાતિ ને વસન્તતિલકા, એ પ્રલંબધ્વનિ
શાર્દૂલવિકીરિત ને સુગંધરા મ્હારા મિત્રે ૧૮૯૬ માં મીઠું સુરે લલ-
કારી સંભળાવ્યા ત્હારે સંસ્કૃત વૃત્તોના મનોહારી છન્દમાધુર્યનું
મ્હને પ્રથમ જાન થયું. તત્કાળ વસન્તવિજયનું અનુકરણ આદ્યું-
પ્રેમોત્સાહ: ને મણિભાષને મોકલ્યું. પણ અપ્રતિમની પ્રતિમાઓ
ઘડાઈ સાંભળી છે? કલાપી, નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલ એનો અનુ-
કરણિયો જોડો ચે એની જોડે હજી તો માંડી શક્યા નથી. એ
ન્હાનકડું કાવ્ય તો છે, દિલ્હીની મોતી મસ્જીદ સમો, ન્હાનકડો

સૌન્દર્યમહાલય; અને ઉચ્ચરે છે કે કાળે કરીને કાવ્યકલાનું ચાતુર્ય કંઇકે ઝંખવાતું હશે, સૌન્દર્ય ઝંખવાતું નથી; કાવ્યનો પ્રસાદગુણ કાલાતીત છે.

ગુર્જર મહાગ્રન્થોમાંથી મળે છે એ દલપતકાવ્યે, સરસ્વતી-ચન્દ્રે, નર્મકવિતાએ: અને એક હિન્દી મહાકાવ્ય પ્રવીણસાગરે.

દલપતકાવ્યે મળે શીખવાડ્યું કાવ્યનું ને કલાનું The high moral purpose: જે મિલ્ટને ને ટેનીસને પાછળથી ખીલાવ્યું. એ કાલે સહુ કરતા તેમ મહેં કવિતાની પાટી ઉપર પહેલવહેલો ગુલાલ નાંખ્યો ત્હારે દલપતશૈલીના દોહરાના આંકડા આલેખ્યા હતા. Literature is criticism of Life: માધ્ય આર્નોલ્ડના એ પ્રખ્યાત વચનામૃતના, મહાકવિ સંસારધડનાર છે—સ્મૃતિકાર છે—યુગસૃષ્ટા છે એ મહાસૂત્રના, પ્રથમ પાઠ દલપતકાવ્યે શીખવાડ્યા. High purposefulness of literatureની-શારદોપાસના એટલે સંસારકલ્યાણ એ મહાસૂત્રની, દલપતકાવ્ય એટલે આજે જે જાણે વાંચનમાળા એમ શુદ્ધાત્માઓને સહમજ્જ્ય છે.

ને સરસ્વતીચન્દ્રનો મહાગ્રન્થ તો દેશભરમાં દાવાનળ સરખડો, જવાળામુખી જેવો સળગી ઉઠ્યો હતો; ને ગુજરાતી માત્રનાં રસકલ્પનાને સળગાવી મૂક્યાં હતાં, તેમ મહારી જે કવિતાકલ્પનાની શિખાઓ એણે સળગાવી મૂકી. રસિકતાને અજન્મ ને પાકા રંગ આપ્યા: કલ્પનાગગનનાં જાણે પારણાં ઉઘાડી નાંખ્યા. એપમેનકૃત હોમરનું ભાષાન્તર વાંચીને ક્રીટસને થયું હતું કે જાણે નવો મહાસાગર નિહાળ્યો! સમસ્ત ગુજરાતને એવું ત્હારે સરસ્વતીચન્દ્રનાં રસદર્શને થયું હતું; ને મળે જે થયું. આ યુગમાં તો અન્ય કો મહાગ્રન્થે ગુજરાતમાં હજી એ મહાભાવ જમાડ્યો નથી: કે જાણે નવલાધ્યા કો મહાસાગરનાં દર્શન કીધાં!

અને પછી—૧૮૯૪ માં વાંચી નર્મકવિતા. ૧૮૯૪ માં મુંબઈ નગરીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, રાજર્ષિ દાદાભાઈનાં પ્રથમ દર્શન થયાં,

નર્મકવિતાનાં પ્રથમ દર્શન થયાં. એ વર્ષના એ ત્રણ મહાપ્રસંગો. બાબ્બ વિના ન સમજાય એ નર્મદશૈલીની કિલ્લજતા ત્હારે ચ ખૂંચી. પણ નર્મદનો અડગ ટેક, વિચારોટકરી ઉપરની વિચારરમણાઓ, સમસ્ત દેશ ઉપર ઉડતી એની વિશાળ દષ્ટિ, ઇતિહાસના મહામંત્રો ઉઠેલતી એની ઉદાર આંખ-એ સહુ અંતરમાં ઉતરી ગયાં. સરસ્વતીચન્દ્રનો ત્હારે પ્રથમ ભાગજી છપાયેલો હતો: ગોવર્ધનરામ દેશી રાજ્યનાં તળાવડાંમાં રમતા લાગ્યા; દાદાભાઈ ને નર્મદ ભારતભાગ્યના જોતિષીઓ ભાસ્યા. ચન્દની સરિખડું સ્વદેશવાત્સલ્ય દલપતરામમાં દીડું હતું; મધ્યાહ્ન સરિખડી દેશદાઝની ઝાળ નર્મકવિતામાં દીડી. નવો મહાછન્દ શોધવાનું સ્વપ્નું અને મારા તખલ્લુસની પ્રેરણા પણ મને ત્હાંથી લાધ્યાં.

૧ એમ મને પ્રથમ દેશદર્શન થયું.

અને એ પૂર્વે ૧૮૯૨ માં ‘પ્રવીણસાગર’ના પ્રબંધોની પ્રચંડ Discipline માં પૂરેપૂરો પભોટાયો હતો. ધણાખરા એ રસપ્રબંધોને પંદર વર્ષની વયમાં તો રસભર ઘૂંટ્યા હતા. નાગપાશ જેવા કપરા પ્રબંધોને ચે, કીર્તિપ્રાચીન મહાચિત્રની નવચિત્રકાર કેા છબિ ઉતારે એ પૂજનભાવથી, ત્હારે ચિતર્યા હતા. આજના યુગને હસપું આવશે: પણ હું તો સાચ્યું ને સ્પષ્ટ માનું છું ને બાબુ છું કે ચોકડાં ને ચોગડાંની એ સખ્ત Discipline વિના, વિનાસકાન કે વિનાહો-કાયત્ર આજની હંદસ્વતંત્ર મુજ ડોલનશૈલીના પટવિસ્તાર ઉપર આટઆટલે સન્માર્ગે કદાચ હું મારી કાવ્યનોકા ન ખેડી શકત. ચીલા વિનાના મહાસાગરે દષ્ટિમાત્રથી, ભાવમાત્રથી મહામાર્ગ ખેડવાની રસકલા ‘પ્રવીણસાગર’ના પ્રબંધસમુદાયની એ શબ્દકસોટી શિવાય કદાચ ન ચે સાંપડત. પવનપાવડી પેટે મોટર છોડી મૂકવી હોય હેમણે સંયમચાવી પ્હેલી સાધવી ઘટે. ખરેખર! મધ્યયુગના શુભરાતે ભારતને દીધેલો ‘પ્રવીણસાગર’ અમીતિમ મહાઅંચ છે.

૧૮૯૩માં એમ એક સંવત્સર અદ્ભુત ઉઘડ્યું.

અને ૧૮૯૩ એટલે મચ્છુનો આરો ને ગુરૂવર્ષ દેવે સાહેબ. આ યુગની અર્ધી સદામાં તો એવા ગુરૂદેવ દીઠાસાંભળ્યા નથી.

ત્યારે પૂછશો કે દેવે સાહેબ કોણ હતા ? હા ! ગુજરાત હજી પોતાનાં ઘણાં મહામૂલાં રત્નોને નથી પિછાનતું. કાશીરામ સેવકરામ દેવે એટલે ગુર્જર ભોમના નવયુગના ગુરૂશિરામણિ : દેવે સાહેબ એટલે નવયુગના આંગલસંસ્કારીઓમાંના અગ્રેડ સંસારી સન્ત.

બે જ લાક્ષણિક પ્રસંગો મિતાક્ષરા રૂપે કહીશ.

Tithe—દશાંશ ધર્માદા સમર્પવાની ધર્માદા શાસ્ત્રજૂતી છે. યૂરોપમાં કહી છે, આપણે ત્યાં કહી છે. નવયુગના આ ૮૦ વર્ષમાં દશાંશનો ધર્માદા કહાડનાર અગ્રેજી બણેલા કોણ કોણ ? ધર્મર્માદે દશાંશ ધરાવાયા પછી જ દેવે સાહેબનો શેષ પગાર ધરમાં પ્રવેશતો. અને અન્ય ઉદારતા તો નિરાળી જ. નવયુગનો દશોદી આંગલસંસ્કારી ઓળખ્યો હોય તો ઓળખાવજો, એટલે કબૂલીશ કે એ સન્તની જોડ એક તો છે.

ગુજરાત કોલેજમાંથી વડોદરા કોલેજમાં દેવે સાહેબની બદલી થઇ. સર રસ્તમજી વકીલથી માંડીને ગુજરાત કોલેજનો સકલ વિદ્યાર્થી-સંઘ પૂજ્યભાવનાથી પ્રેરાઇ વિદાયનું સન્માન સમર્પવા અમદાવાદ સ્ટેશનનો પ્લેટફોર્મ તાળીઓથી ગળવતો, ફૂલહારથી ફારાવતો, સહભાવથી સોહાવતો, ટોળે મળ્યો હતો. એવે દેવે સાહેબે દૂરથી આવતા દીઠા નિજ ગિર્વાણવિદ્યાગુરૂ બદ્રીનાથ શાસ્ત્રીજીને. વિદ્યાર્થી-સંઘની દૃષ્ટિધારાઓ દેવે સાહેબ ઉપર વરસતી હતી; દેવે સાહેબનો હૃદયઘોષ ગુરૂચરણમાં જઇને ઢળી પડ્યો. અમદાવાદના સ્ટેશન મહીના પ્લેટફોર્મ ઉપર જ પૂજ્યબુદ્ધિ શિષ્યમંડળીની વચ્ચેવચ એ ગુરૂચર્યે નિજ ગુરૂરાજને, જાણે વિનયનો વેલો પાયે પડ્યો હોય એમ, સાષ્ટાંગ

દણ્ડવત પ્રણામ કાધા. ધર્માચાર્યને તો કોઈકે કર્યા હશે: સ્ટેશન પ્લેટફોર્મ કે રાજમાર્ગ ઉપર વિદ્યાગુરુને સાષ્ટાંગ દણ્ડવત પ્રણામ પ્રણમનાર, કીર્તિની છોળો ઉપર થનગનતો ત્રીસ વર્ષનો ભરજીખન જીવાનડો, નવયુગનો આંગલસંસ્કારી કો ગુજરાતી જાણ્યો હોય તો જણાવશો, એટલે ઉચ્ચરીશ કે મહારા ગુરુવર્ય અદ્વિતીય સંતારી સન્ત ન્હોતા.

સાગરગંભીરા એવા ગુરુવર્યના ચરણારવિન્દે ૧૮૯૩ નું સંવત્સર એમ વીત્યું.

ને બીજું અદ્ભુત સંવત્સર ઉઘડ્યું ૧૮૯૮ માં.

પણ સહવાર પ્લેલાં ઉપા પ્રગટે તેમ બીજું સંવત્સર ઉઘડવાનું પ્રભાત પ્રગટ્યું હતું આગલા વર્ષથી, ૧૮૯૭ થી.

આજે મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં શા ધોરણે અભ્યાસગ્રન્થોની પસંદગી થાય છે તે તો એ જાણે. ત્યારે તો અભ્યાસક્રમ જસ્ટિસ રાનડે ને સર શ્રીરાજશાહ જેવાઓ ઘડતા. ને અભ્યાસગ્રન્થો વર્ડસ્વર્થ, સેલ્મી, બેઇન, જેવા પસંદ કરતા. મહારે ઇન્ટર ક્લાસમાં ઇંગ્લાંડના બે મહાન ગ્રન્થકારોની રસઓળખ થઈ; બર્ક અને ટેનિસનની. ૧૮૯૩ માં કોલમ્બસનાં સ્વપ્નાં, સીલીકૃત એક્ષપાન્શન ઓફ ઇંગ્લાંડની છોળો, ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના ઉછળાટ: દેવે સાહેબે સંભળાવ્યાં હતાં. પછી રોમના ઇતિહાસના ભરતીઓટની ગર્જના ૧૮૯૬ માં દેવે સાહેબે સુણાવી. ૧૮૯૭ માં, અમેરિકાને પૂર્વપશ્ચિમ બે આરે બે મહાસાગર ગાળે છે એમ, એધામને ને બર્કને ગાજતા સાંભળ્યા. અને કવિતાદેશે ટેનિસનની સુમધુર ને ધ્વનિસમૃદ્ધ શબ્દાવલિ દીધી. જીવન વાંચ્યું, સ્ટોફોર્ડ બર્કનું અર્થસફોટન વાંચ્યું. ધ્વનિશુભન્તી શબ્દાવલિની ઘટના ને

સુમધુર સમાસરચનાને માટે ત્હારે ટેનિસનનો ને પછી કાલિદાસનો હું ઋણી છું. ઇતિહાસના અર્થઉકેલનની આંખલડીનું એકેક પોપચું બકું ને દવે સાહેબે ઉધાડ્યું,

૧૮૯૭ ના વાવેતરનો પાક ઉતર્યો ૧૮૯૮ માં. કવિતાદેવીની અદ્વય ટ્રેરણાખંજરી ઝણઝણી ઉડી. ડોલનશૈલીનો અવતાર થયો. ‘ઇન્દુકુમાર’નાં કુમકુમવર્ણાં પગલાં થયાં. ડેકન કોલેજના ટાવરની અગાસીમાં ને મૂળામૂઠાને તીરે વર્ષામાં વસન્તોત્સવ રચાયો.

એમ વાત આગળ ચાલી. ને પછી દૃષ્ટિ ઇંગ્લાંડ ઉપરથી ઉડી યૂરોપ ઉપર ઢળી. ૧૮૯૮ માં એરીસ્ટોટલ ને કેન્ટ બણવા અમદાવાદ મૂકી પૂતે જવાનું થયું. ત્હાં ગોષ્ઠીની યૂરોપવિખ્યાત નવલકથા “સૉરૉઝ ઓફ બ્રહ્મર” વાંચી. ઇર્નાક આર્ડન જેવું લખવા જતાં વસન્તોત્સવ લખાયો. ડો. માટિંનેની ટાઇપ્સ બણવાની હતી. સ્ટડી ઓફ રીલીજીઅન, સીટ ઓફ ઓથોરીટી ને સર્મનસ વાંચ્યાં. ભાગવત ધર્મની જીવનભરની ઉડીછાપ પડી: ભાવની, સુંદર શૈલીની. હિન્દનો ઇતિહાસ, ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર ગ્રો. બેઇનની નીડર, અસ્ખલિત શબ્દ-નિર્બંધ જ્ઞાનચર્યા સાથે, આલોચ્યાં. એક ત્હારે ન થઇ તે આજ સુધી નથી થઇ; શેક્સપીઅર પ્રત્યે અભિરુચિ. એક ટર્મમાં ગ્રોફિસરે શેક્સપીઅરનાં બે નાટકો બણાવ્યાં; ન ગમ્યું, ગ્રંથકર્તાં જે ન ગમ્યો. ઇંગ્લાંડનો મહાકવિ ત્હારે જે તુચ્છ કલાકાર ભાસ્યો. તે પછી દસબાર વર્ષે રાજકોટમાં એક મિત્રે કહ્યું: ‘ન્હાનાબાઈ! શેક્સપીઅર વિષે તમારા જેવા વિચારો લેંગ લાયબ્રેરીમાં એક ઇંગ્રેજ માસિકમાં આવ્યા છે.’ ગયો, શોધ્યું, જોયું; શેક્સપીઅર વિરુદ્ધની લીઝો ટોલ્સ્ટોયની જગતવિખ્યાત રસચર્યા એ હતી.

પછી પ્લેસ્ટી L L. B. ની પરીક્ષામાં જસ્ટીનીઅન અને સંસ્કૃતિની છાજો કેમ આવે જાય છે એ ઓળખાવતો મેઇનનો

એન્શીઅન્ટ લે-એમણે ઇતિહાસદષ્ટિ ઝોર ખીલાવી: જાણે પૃથ્વી-
બરમાં રેલાવી. અને ધ હોલી રોમન એમ્પાયર તથા બેન્ડોટકૃત
ઇંગ્લીશ કોન્સ્ટીટ્યુશન-એમણે શીખવ્યું કે મહારાજ્યો એટલે
સંસ્કૃતિની મૂર્તિઓ.

એમ યરોપદર્શન પછી પૃથ્વીદર્શન થયાં. પણ વિરાટદર્શન તો
તે પછીનાં.

અને પછી વીસમી સદીના પ્રથમ સંવત્સરમાં દીડી શ્રીમદ્
ભગવદ્ગીતા. અને પ્રથમ જ વાંચ્યો એકાદશમો અધ્યાય, ને કીધાં
વિરાટદર્શન. ગુર્જરસાહિત્યમાં, આંગલસાહિત્યમાં, ફારસી સાહિત્યમાં,
યૂરોપી સાહિત્યમાં ન્હોતું દીડું તે, ફિલસુફી ઇતિહાસ ને કવિતાનો
મહાસમન્વય, કાલચક્રનાં વિશ્વરમણ ને બ્રહ્માંડધૂમણ એ એકાદશમા
અધ્યાયમાં દીઠા. ૧૮૯૩ થી ઉઘડતી ઇતિહાસની આંખલડી ને કવિતાની
આંખલડી-એ બન્ને આંખડીઓની નિરનિરાળી રસદષ્ટિ વિરાટદર્શને
એકદષ્ટ થઇ.

એમ મનુજ પામી શકે એટલી કંઇક બ્રહ્માંડદર્શનની દષ્ટિ
ઉઘડી.

સરવાળે: સરસ્વતીચંદ્ર, ટેનીસન, માર્ટીનો, મેઇન, ગીતા: એ
મહાઅન્યોની પંચાક્ષરીએ પંચરત્નપાંખોની સંસ્કારપીચ્છાવલિ બક્ષી;
ને એ પાંખોએ યથાશક્તિમતિ ઉડાય એટલું આજ સૂધી ઉડ્યો.

સહુ બાલકના પ્રથમ ગુરુ ત્હેના પિતા. શિશુના શિશુત્વના એ
પ્રત્યક્ષ દેવ. એની ઉરપૂજના પ્રભુ.

ને બીજા ગુરુ એના શાળાગુરુ: બાળકનો પુરૂષ સરજે, સરસ્વ-
તીની વીણા સંભળાવે, અંધકારનાં બારણાં ઉઘાડે, મેંધાજનન કરે.

અને પછી ગૃહિણી ગૃહમુચ્ચતે. અન્તરિક્ષમાં અદ્ધર આભલે એસી ભટકનારને જીવનના સકલ સંસારમુખની મુખપાલો રચી મહાલાવનાર તો એ કાર્યેષુ મંત્રી, મોહ્યેષુ માતા, ક્ષયનેષુ રંભા મુજ કુલયોગિની. ક્ષમયાધરિત્રી-એમણે ઝીલી રાખ્યો ન હોત તો-પણ 'તો'ની મિથ્યા કલ્પના અત્હારે આટલે વર્ષે આજ શા માટે? ગુજરાતની ગૃહદેવીઓ-ગુણસુંદરીઓનાં સાચાં સંસારમૂલ હજી ગુજરાતના વિધાયતુરોએ પૂરાં મૂલ્યાં નથી. લોકસંઘ છાપે ચઢેલીઓથી ભડકીને જ્હાવરા શો ભાગે છે. પૂજનીય-જગતપૂજનીય ગુજરાતણો દેવીઓની પેઠે ગુજરાતીઓનાં ગૃહમંદિરોમાં વિરાજે છે.

સ્વર્ગસોપાન સમી આયુષ્યનિસરણીનાં પચાસ રતનપગથીઆં ચઢી પાછું વાળી જોતાં ઓ ઉભાં દેખાય ઋષિ અને દૃષ્ટા સમાં દલપતરામની સમર્પાતી સંસારદર્શનદષ્ટિ, દેવે સાહેબનું કંઠછલકાતું આત્મસંભરણ, કવિતદેવીનું ગગનકોડનું ત્રેરણાપ્રગટીકરણ, ને કુલયોગિનીની લતામંડપ સરિખડી જીવનભર અખંડ પરિમળતી છત્રછાંચડી. આ આત્માની રથયાત્રાનાં, વૈષ્ણવી પ્રસ્થાન ચતુષ્કય સમાં, જીવનના સ્થંભચતુષ્ટય જેવાં એ મહારા ગુરૂવર્યો.

અને આજે ગુજરાતમાં અને ભારતમાં બહુ ચર્ચાતી એક વાત વિષે મહારો અનુભવ કહી લઉં તો અસ્થાને ન ગણુશો. ઇંગ્રેજી ભાષા ભણુવી કે ન ભણુવી? કેટલાક કહે છે કે રાજભાષા છે, માટે ભણુો: મહારે મન એ શુદ્ધ દષ્ટિ છે. કેટલાક કહે છે કે જગતવ્યાપારની ભાષા છે, માટે ભણુો: મહારે મન એ વૈશ્ય દષ્ટિ છે. જર્મની કહેતા કે જગતભરમાં અંગ્રેજો સંગાયે સ્પર્ધા ખેડવી છે, માટે ઇંગ્રેજી ભણુો: મહારે મન એ ક્ષાત્ર દષ્ટિ છે. મહારી બ્રાહ્મણદષ્ટિ તો એમ ઉચ્ચરે છે કે ઇંગ્રેજી ભાષા એટલે આપણે કાળે તો આજ જગતસાહિત્યનું પ્રવેશદ્વાર; માટે તે ભણુો. હું એ ભાષા ન ભણુયો હોત તો જગતની કંઈ કંઈ સાહિત્યવાડીઓ મહારે વણપરિમળસૂંધી જ રહેત. The

English Language is to us today the master key of the Palace of the World Literature.

ગુજરાતી ભાષા માનું ધાવણ પાય છે: ઇંગ્રેજી ભાષા જગત-સાહિત્યમાં લઘુ જઠ મૂકે છે; સંસ્કૃતભાષા સર્વેનો અદ્ભુત સમન્વય, ગગનમંડળ સમેા, સજે છે. એ ત્રણ ભાષાઓનાં ભાષાજ્ઞાન વિના ગુજરાતી હિન્દુ બાલક પંચુ જ રહે.

સજ્જનો! ૧૯૦૧ સૂધીની ઘડતરકથની કેટલીક કહી. ૧૯૦૧ ના ડીસેમ્બરમાં એમ. એ. પાસ થઈ ૧૯૦૨ ના જાનેવારી આખ-રથી સરકારી નોકરીની ધૂંસરીમાં ધોરી જોતરાયો. ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુ-આરી, માર્ચ, એપ્રિલની કુરસદઘડીઓ 'કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લા'નો હસ્તલેખ પ્રકાશનને માટે તૈયાર કરવામાં ગાળ્યો. મહારા પ્રથમ અન્યનો એ સંગ્રહ લઘુ પ્રકાશન પૂર્વે મણિભાષને દાખવવા મે માસમાં જોપનાથયાત્રાએ ગયો. નરસિંહને રાસદર્શન કરાવનાર શંકર ભગવા-નનાં ત્હાં દર્શન કીધાં. અને પછી એમ ઘડતરકથાનું આદિ પર્વ સમાપ્ત થયું ને પ્રકાશનપર્વ બેઠું.

અને સાહિત્યરસીલાંઓ! આવાં આવાં કથાનકોથી ભૂલના ભ્રમમાં મ પડતાં. 'અજ્ઞા બાળકો,' 'આદર્શ અભ્યાસી,' 'અજ્ઞેડ જ્ઞાન-પિપાસુ,' 'અનન્ય સરસ્વતીકીપાસક'; એવાં એવાં લાડવિશેષણો ઉચ્ચરી મ બેસતા, નહિ તો ઇતિહાસ ત્હમને જૂઠા પાડશે. શાળામાં કે ઝીંદગીમાં મારો નંબર પહેલ્લો ન હતો. શાળાના પહેલ્લા નંબરમાં હજી મ્હને શ્રદ્ધા નથી બેઠી. ઇંગ્રેજી બીજા ધોરણથી સાતમા સૂધીના-છ વર્ષભરના અવિચિત્ર મહારા વર્ગના પ્રથમ પાંચ નંબરના સંગાથી વછેરાઓ ઝીંદગીના શરત-મેદાનની શરૂઆતમાં જ થાકી પડ્યા દીઠા છે. છ વર્ષના અવિચિત્ર પહેલ્લા નંબર તો મેટ્રીકે પાસ ન થયા. બીજા નંબર એલએલ. બી. થઈ અમદાવાદની લાખાપટેલની પોળ

છોડીને દોહદ કોર્ટ સેવવા સંચર્યા. ત્રીજા નંબર સામળભટ્ટના ગામના પાટીદાર છે. શિક્ષાગુરુ-ને તેથી અમે સૌ-એમને 'જડી બુદ્ધિ' કહી સંબોધતા. ઝીંઘળીને આરે આવ્યા ત્હારે આજ ગુજરાતમાં મામલતદાર છે. ચોથા ને પ્રાંચમા નંબરો તો ચાળીસનાં આયુષ્યે જોવા ન રહ્યા. *Lop off the tall poppies, and support the not-ables,* એ નીતિઓના પરિણામે આજ જ્ઞાંત્રીને ત્હાં મીડીઓક્સ જ પહેલે નંબરે છે. અંગ્રેજી બીજા ધોરણમાં તો આઠે અંગે માનવપારણું કરી ચતુર્ભુજઓને ચાર વિદ્યાર્થી બંધુઓ હિંચકાની સાંકળો પેઠે હિંડોળતા હિંડોળતા શાળાયાત્રા કરાવતા. ઇંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં તો એક દિશે શિક્ષકની થપડાક ને બીજી દિશે ભીંત, ને એની વચ્ચે નાળીએર સમો ઝોલાં ખાતો શિર્ષકુંભ-એમ બણતર બણાતું: સોટી ન વાપરવાના સરકર્ચુલર ત્હારે નીકળ્યા ન હતા. પણ પરિણામે વાર્ષિક પરીક્ષામાં બધા વિષયોમાં પાસ. મેટ્રીકમાં તો અમદાવાદમાંથી શહેરનિકાલ. એ પ્રયોગે ખોળ ઉતારી, આયુષ્યના રંગ પલટયા, આત્માને ચિરસ્થાયી ઓર ઓપ અર્ધો. બીજા ચોથા ને સાતમા ઇંગ્રેજી ધોરણમાં તો શાળામાં, ખોળમાં ને કુટુંબમાં સર્વસામાન્યોક્તિનો એક જ પડછંદો પડતો કે 'ન્હાનો બણી ઉતર્યો.'

એક જ દૃષ્ટાંત આજે તો પૂરતું મનાવું જોઈશે.

મહારા એક સદ્ભાવશાળી શિક્ષક છે, આજે યે વડીલનો સદ્ભાવ સાચવે છે. જુડીશિયલ ખાતામાં સેશન્સ જજને અધિકારે છે. મેટ્રીકમાં જ બણી ઉતરેલાનું મેટ્રીક પાસ થયો સાંભળીને આશ્ચર્યાનંદ પામ્યા હતા. પછી અડધોકે ડઝન વર્ષો વીત્યાં: ત્હારે બી. એ. પાસ થયાનું સાંભળી તત્તબજીવ થયા. તે પછી એએક વર્ષે એમ. એ. પાસ થયાનું સાંભળી અજાયબીના ખેલનો પાર રહ્યો નહિ. પણ એમનો પરમ આશ્ચર્યાનંદ એની યે પછીનો હતો. ૧૮૯૨માં વિપ્લુટ

પડ્યે વીસ વર્ષોનાં બહાણાં વહી ગયાં હતાં. સદી ચે પલટાઇ ગઇ હતી. ૧૯૧૪-૧૫માં મુંબઈ નગરીના એક સાક્ષરરત્ન અમદાવાદનો નગર-મહાલય ગળવી રહ્યા હતા. સાહિત્ય-રસ-કલારંગેલી શબ્દઝડીઓ ને વાક્યઝપાટા વિજળી જેવા ઝબકી રહ્યા ફૂટતા. ગોવર્ધનરામ આમ ને ન્હાનાલાલ તેમઃ એમના સાક્ષરી રસભાષણમાં પુનરુક્તિનું જાણે એ જ એક પ્રશસ્તિવેણુ. વીંશી પૂર્વેના શિક્ષક ને ત્હારના અધિકારીને પડ્યે રા. આનંદશંકર ક્રુવ એઠા હતા. વિદ્વાન અમલદારને પોતાના અજ્ઞાનની અમૂંઝણ થઇ. ભાષણકર્તાના ભાષણમાં એક શબ્દનું-વર્ણમાં કરાની પેટે-પુનરાવર્તન થતું, પણ તે સહમજાતું નહિ. સાહિત્યપારંગત મનાતા આચાર્યશ્રીને પૂછ્યું, “ ગોવર્ધનરામ તો ઝાળખ્યાઃ આ ‘ન્હાનાલાલ’ ‘ન્હાનાલાલ’ રટે છે એ કીયા-?” આચાર્યશ્રી ઉચ્ચર્યા; ‘ ન ઝાળખ્યા ? આપણા ફલાણા ફલાણા...’ શિક્ષક-અધિકારી આનંદચક્રિત થયાઃ ‘ હેં-! એ વળી વિં’ આજે ચે એમના સહભાવ ને આશિર્વાદનાં મ્હારે મન મૂલ છે.

ઇતિહાસો સાખ પૂરે છે કે કેટકેટલાકોએ ગુરુઓની શ્રદ્ધાને અને આશાને, પડતા અરિસાઓ પેટે, ફાડી છે. મ્હું એથી વિપરીત કીધું છે. વડિલોની ને ગુરુજનોની અશ્રદ્ધાને ને નિરાશાને જીવનની વિષવેલની પેટે સમૂળી ઉચ્છેદી છે.

સૂરતમાં ઘણડીઓએ ચે કનકવા ચગાવે છે. અને અળવીતરાં સંતાન સરખડો સદા વડિલોને ને ગુરુજનને હું બહાલો હતો એ સાંભરે છે ત્હારે તો ઘડી એમ થઇ આવે છે કે એ તોદાનવાડીઓમાં જઇ જાણે ફરી પાછો ધૂમ મચાવું.

એ વેળાના અમારા વિદ્યાર્થીસંઘના વિક્રમપરાક્રમનો વાર્તાશ્રંષ રચાય તો જગત જાણે કે Tom Brown's School Days

માંના ટોમના સહોદર ગુર્જરકુંજેમાં થે ત્હારે વસતા. ચેતનિયા-
ઓના ચેતનકૂવારાનો ધબરો શ્રી હરિએ કોઇ એક પ્રજને
અધ્યો નથી.

મીરને મોખરે કલ્પજો, વર્ગને મોખરે નહી. પોળના ચોકઠામાં
કે રમતના મેદાનમાં, ખેલ્લી હરોળની થે આગળ ધરજો, શિક્ષક-
દષ્ટિના ચોગાનમાં નહી. ૧૮૯૪ કે ૯૫ માં આ જ વિદ્યાગારમાં
કૃષ્ણલાલભાઇએ નપાસ કીધો હતો: એમની ભૂલે નહિ, મારા વાંકે.
પણ ૧૮૯૪ ને ૯૫ માં એલ્ફીનસ્ટન કોલેજની ક્રીકેટએકાદશાવલિમાં
દસે પારસી ખેલાડીઓ હતા, માત્ર એક જ હિન્દુ ખેલાડી હતો; ને
એ આ ગુજરાતી.

ગુણપૂજની અતિશયતા અસાવધને હાથે કચ્છારેક ઇતિહાસો
અવનવા સર્જવે છે. એ સુલભસાંપડતી ભૂલભૂલામણી ભણી પગલું
થે પડે તો એક જ શબ્દ ઉચ્ચરવાનો છે, ‘સાવધાન’.

મહારી આ અર્ધી સદીમાં મને ત્રણ સન્માન મળ્યાં છે; એક
અપમાન મળ્યું છે; એક નોંધારાની સેવા કીધી છે; એક કલાસેવા
કીધી છે; એક કપરા પ્રસંગે શ્રી હરિએ આતમખળ અધ્યું છે.

સન્માનોમાં ખેલું સૂરતદીધું, ખીળું અમદાવાદદીધું, ત્રીજું
મુંબઈદીધું.

સાન્તાક્રુઝ-સંતકુંજની શેરીઓમાં છ-સાતેક વર્ષ ઉંપર એક
નવતર પુરુષ મળ્યા. મ્હને ઉભો રાખ્યો: “ત્હમે ફલાણા ફલાણા ?
ત્હમારી ‘ઉપા’ છ વાર મ્હે વાંચી છે.” વિશે પારસેની એક જાહેર
સભામાં એક સન્મન પડ્યે જ ખેડા હતા. મ્હારા કાનમાં નમ્રગોષ્ઠિ
ઠ્ઠી: “મ્હે ‘ઉપા’ સો વાર વાંચી છે.” સાન્તાક્રુઝને સ્ટેશને પંદર-

સત્તર વર્ષો ઉપર એક ટ્રેનપ્રવાસી મળ્યા: કોષ્ટકે ઓળખ કરાવી; “હે! ‘ધન્દુકમાર’ના કર્તાને હું મ્હોટી ઉમરના સ્થમજતો હતો.” સાહિત્યસર્જકોને આવાં સન્માન વિરલ નથી.

પહેલું વિરલ સન્માન સૂરતદીધું. સૂરતમાં નર્મદસ્મારકસમિતિ સ્થપાઇ. એ સમિતિએ સૂરતના નગરસંથાગારમાં નર્મદની છબી મૂકવાનું ઠરાવ્યું. નર્મદની છબી ખુલ્લી મૂકવા નર્મદસ્મારક સમિતિએ દલપતપુત્રને ન્હોતર્યો. એથી અધિકું ઉદાર દષ્ટાંત ગુર્જરસાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાંભળ્યું હોય તો સંભારી આપશો. એ તિથિએ—શ્રાદ્ધપક્ષની કૃષ્ણતૃતીયાએ મ્હારે તો દલપત ને નર્મદ ઉભયનાં શ્રાદ્ધ સંગાથે સારવવાનાં હતાં.

બીજું વિરલ સન્માન અમદાવાદદીધું. અમદાવાદમાં બારોટ-મંડળની જ્ઞાતિપરિષદ મળી. બારોટો એટલે પ્રાચીન શૈલીનાં કવિ-સંતાનો-પ્રાચીનતાના પૂજકો. એ પરિષદે આદરી કાવ્યવાર્તાની રસસ્પર્ધા. પરીક્ષક જ્ઞેષ્ઠએ, પારિતોષિકના ચન્દ્રક વ્હેંચનાર જ્ઞેષ્ઠએ. પરીક્ષક તરીકે, પારિતોષિકના ચન્દ્રકપ્રદાતા તરીકે એ પ્રાચીનતાપૂજકોએ ન્હોતર્યા નવીનોમાંથી જે નવીનતરને. છન્દસ્પર્ધાની એમની ઝડઝમકતાની વચ્ચે મ્હને બોલાવીને બેસાડ્યો: કદાચ એમ ભાસ્યું હોય કે છન્દત્યાગમાં જ સાચાં છન્દમૂલ પરખાય છે. પ્રાચીનતાએ નવીનતાને સમર્પેલાં આથી અધિકડાં સન્માન સ્મરણે ચઢે તો સ્મરાવશો.

અને ત્રીજું મુંબાઇનગરીદીધું આજનું અસામાન્ય સન્માન. ૧૮૪૮ પછીના નવયુગના સાહિત્યના ઇતિહાસના આ એંસી વર્ષમાં એનો એક જોટો યાદ આવે છે. આશરે ચાળીસેક વર્ષો પૂર્વે સર નવરોજી પેસ્તનજીની પ્રધાન પ્રેરણાથી ગુજરાત સમસ્ત વતી અમદાવાદે દલપતરામનો મહોત્સવ ડીધો હતો એ આજ સાંભરે છે. બેબે

પેઢીઓને ગુણુ ગુજરાત અને ગુણુપૂજક ગુજરાતીઓ આમ સન્માનને ફૂલડે વધાવતા આવ્યા છે. કોણ કહે છે કે ગુણુપૂજ એ ગુજરાતની ગુણુવિશેષતા નથી ?

કેટલાંક વર્ષો ઉપર-અને મ્હારે હવે તો ઇતિહાસ ભાખવાના છે-અમદાવાદમાં એક વિરમગામી મળ્યા: ‘ત્હમે મ્હારા દીકરાને ફટાડ્યો.’ ‘પણ ભાઈ! આપનાં જ દર્શન આજે; તો પછી-?’ ‘ત્હમે ઇન્દુકુમારના લેખક ને?’ ‘હા, ભાઈ!’ ‘ઇન્દુકુમાર વાંચી મ્હારો દીકરો કર્ચેસગપણે પરણ્યો નથી. વાંચીને છોકરાં બગડે એવું એવું ત્હમે લેખકો શાને લખતા હશે?’ આને હું, ત્હારે ને આજ, અપમાન નથી સહમળ્યો; સજ્જનદીધું સન્માન જ સહમળ્યો છું. ને આજે યે નથી સહમળ્યો કે જ્ઞેયનવિહરન્તાને બગાડવા સરીખું ઇન્દુકુમારમાં શું છે.

એક અપમાન એ તો અમદાવાદની ગાંધીકોંગ્રેસનું; જે કોંગ્રેસ નિરીક્ષી એક અંગ્રેજ અમલદારે ઉચ્ચાર્યું કે ‘There is no grit in the movement.’ નદીની રેતમાં ખાદી પાથરીને સાદાઇનો સમારંભ ભરીશું ભાખીને હજારોને ભાવે ટીકીટ વેચનાર એ બ્હેપારિયા કોંગ્રેસે આચાર્ય યુધિષ્ઠિસાગર સુરીશ્વરજી સરિખડા ખાખી બાવાને ય તો એમના સંન્યસ્તધર્મ વિરુદ્ધ પ્રતિબોધ્યું કે ‘ટીકીટ લઇને આવો.’ એનો સ્વાગતનો વાઘ તાબૂતનો વાઘ નિવડ્યો, ઘોઘર જેટલો ય ન ઘૂરક્યો, મુષક જેટલો ચું ચું કરી ચૂમઇ ખેડો. પ્રકૃતિની કરપીણ કંગાલિયત સિવાય અન્યથા કો કારણ ભાવણ કાજે ન્હોતરેલા અતિથિનાં અપમાનનું હજી તો શોધ્યું જડતું નથી.

ને એક કીધી છે નોંધારાની સેવા.

કાઠિયાવાડના ઇન્સ્પેક્ટર દિવસ ભર શાળાઓનું નિરી-

ક્ષણ કરી સંધ્યાકાળે ફરવા ગયા. લખતરના ગઢની બહાર એક વૃધ્ધા પાણીનું માટલું ભરી વટેમાર્ગની વાટ જોતી હતી કે કોઇ માર્ગે નીસરે ને માટલું ચઢાવે. અમલદારી વાધાનો રૂઆબ બાઇએ નહીં પીજાન્યો હોય, કે વેળા વટયે થાકી હશે; વૃધ્ધાને માટલું ચઢાવે એવા શક્ષાદાર અમલદારો ચે વિરલ નથી.

હતાશ નોંધારાંની સેવા તો અનોખી જ હતી. અમદાવાદની ગાંધી કોંગ્રેસના પ્રથમ દિવસે રાત્રે સાડા સાતેક વાગતાં મુખ્યદ્વાર-માંથી ઘરે જવા હું નીકળ્યો. મારવાડી, સોજાંકી, પરમાર, વિગેરે અંત્યજ ભાઇઓ સામે જ ઉભા હતા. દસા અત્યંત પરિપક્વ પ્રમુખ હતો ત્યાં પિછાન થઇ હતી, એટલે પરસ્પર નમસ્કાર થયા. સહજ જ ક્ષણસ્વાભાવિક પ્રશ્ન કીધો કે ‘તહમારો આ પ્રોગ્રામમાં શો કાર્યક્રમ છે?’ હતાશનો અંતરૂબળબળતો ઉત્તર મળ્યો: ‘કાંઇ જ નહિ.’ હું અજાણ્ય થયો. ‘શું? તહમે તો ગાંધીજીને ગળે છો ને ને તહમે જ કાર્યક્રમમાં નહિ?’ “ના. બેન્કર સાહેબને મળ્યા, સૌ. અનસુયાબાઇને મળ્યા, ઇન્દુલાલભાઇને મળ્યા: સૌએ કહ્યું “લાચાર છીએ, આડકોટ જળારા છે.” “અરે! પણ સ્વાગતના તો પ્રમુખનું ભાષણ જ અંત્યજવેદનાથી છલકાય છે ને? એ તે અંત્યજ-વિરોધી કેમ સંભવે?” ભગનાશ, પંચસુના શા બોલ્યા: “ગાંધીજીની આંખમાં એમ જ અહિં ધૂળ છંટાય છે.” ક્ષણેક વિચારીને કહ્યું: “એક કામ તહમે કરો. બીજું બધું મ્હારે માથે. આઠેક દિવસ વહેલા મળ્યા હોત તો અંત્યજપરિપક્વ ભરત. હવે ચોવીસ કલાકમાં અંત્ય-જસભા. પાંચસો અંત્યજ ભાઇઓને તહમારે નહોતરી લાવવા, બીજું બધું મ્હારે માથે.” મ્હારે મન હતું કે ગોપાળદાસ દરબારની રાસમંડળી બે રાસ રમશે, બે હજાર મનુષ્યમેદની સાંભળવા મળશે, ખુરશીટિબલ ગોઠવી દઇશું, અનેક તાત્કાલિક સભાઓ ભરાતી તેમ ત્રણેક હજાર મનુષ્યમેદનીની અંત્યજસભા ખાદીનમરમાં ભરીશું. ગાંધીજીને જરૂરી

ચિઠ્ઠી પાકની કે અંત્યજ્ઞેનું શું ? ગાંધીજીએ રૂબરૂ બોલાવ્યા. ગાંધીજી કહે: “ખાદીનગરમાં નહિ, મહારી પર્ણકુટિમાં સભા ભરો.” કહ્યું: “નહાની પડશે.” કહે: “મહાસભાના મંડપમાં ભરો.” “મ્હોટો પડશે; પાંચ હજાર શ્રીતાઓ આવશે ત્હો પે ખાલી દીસશે.” “ગાંધીજીએ કહ્યું: “એ ત્હમારે કામ છે ? સ્વયંસેવક ! સ્વાગતપ્રમુખને કહો, આવતી કાલે સાડા આઠ વાગતાં મહાસભામંડપ મ્હારે જોઇએ છીએ.” અમે છૂટા પડ્યા. રાત્રેજ પ્રમુખ શોધ્યા; સહવારે જ ઠરાવ ધડ્યો, વક્તાઓ શોધ્યા. પછીની કથા હૃદયવિદારક છે. જાહેરખબર ધડી છપાવવા અંત્યજ્ઞભાઇઓને દીધી હતી, ત્હેમાં અંત્યજ્ઞસભા પલટાઇ જઇ અખિલ ભારતવર્ષીય અંત્યજ્ઞપરિષદ થઇ ! અંત્યજ્ઞેએ જ લેવા ના પાડી હતી એ સહીઓ જાહેરખબરમાં આવી. ગાંધીજીએ આગ્રહપૂર્વક કહેલા મહાસભાના સભામંડપનું સ્થાન કોઠા કમિટીએ ફેરવી નાંખ્યું, ને એ સ્થાનપલટાની કોઠા કોઠને ખબરે ન આપે. કોઠા કહે: ‘ગાંધીજીએ સભાને સમયે મહાસભાનું મુખદાર ખુલ્લું મૂકવા કહ્યું છે.’ કોઠા કહે, ‘નહિ, કાયદેસર ચાર આના લેવાના જ છે.’ કાર્યકર્તાઓ બોલે ને વર્તે, જાણે કોઠાને માથે મ્હોડ જ નહિ. પાસ વેચાય, લૂંટાય; મ્હને ઓફર થયો’ તો, ના પાડી. અધિકારીઓ કમિટીને નામે કહે ને કરે, પણ બધું સ્વેચ્છાનુસાર. બધી વિટંબણાઓ વટાવી, સભા પાર ઉતારી. પણ નિરખ્યું કે અમદાવાદની મહાસભાનો કારભાર એટલે સાક્ષાત અંધેરી નગરી.

અને એક જ કીધી છે કલાસેવા: અમદાવાદનું ગુજરાત કલા-પ્રદર્શન. અદાર અદાર તિથિઓનો એ વસંતોત્સવ. પચાસ હજાર ગુજરાતીઓને ગુર્જર કલાભંડારનાં રસદર્શન કરાવ્યાં. કલાનો એ એક જ વિરાટસમૈયો: સૌંદર્યભાવનાનો એક જ એ વસંતોત્સવ ! રસના દ્રાગ ! સૌંદર્યની કેમુકવિતાની રેલમછેલ ! વ્યવહારિયું અમદાવાદ રસના અજબ રંગોમાં ત્હારે રંગરસીલું બન્યું હતું.

અને આતમખળ શ્રી હરિએ બક્ષ્યું તું ૧૯૦૯ ની સાલમાં.

અસહકાર અંગેનું રાજીનામું એને હું આતમખળની કસોટી નથી કહેતો. ખુંગિઓ ઢોલ ઢબૂકે ને હાકલ પડે ત્હારે કાયરે એક ક્ષણે વીર બને. તાજૂતના વાઘ ઝાવસોઘ ફૂટવા નીકળે, એ ક્ષણનાં શરાતન. ધણાંનાં એ બેહુ નહિ, પણ પૂર; ક્ષણમાં ચઢે ને ક્ષણમાં ઉતરે. એ અકસ્માત.

કાઠીઆવાડના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર સર ક્લોડ હીલ મજબૂત માણસ—strong man મનાતા. મ્હારે અનુભવે એ મીણનું મેલું પૂતળું હતું. ૧૯૦૯ માં સર ક્લોડે શિક્ષકો પાસેથી કમ્પલેટનામાં લખાવ્યાં. સાંભળ્યું છે કે ફર્ચુસન કૉલેજે વાંધો લેવાથી એ પ્રથા પછી બંધ પડી. સર ક્લોડે એક દહાડો મ્હને ખોલાવ્યો. અનેક વિધ વાતચિત થઇ એમાં કહ્યું; “કોઇ પણ સ્થળે પોલીટીકલ વાત થતી સાંભળે તો ત્હારે ત્હારા પ્રીન્સીપાલને તે જણાવવી.” મેં કહ્યું: “મ્હારાથી એ નહિ બને. મ્હારું Conscience ના પાડે છે.” સર ક્લોડે કહ્યું: “સરકારને એવું Conscience નોંધતું નથી.” સરકારની વતી એવું ઉચ્ચરવા સર ક્લોડને અધિકાર હતો કે નહિ, એ તો સરકાર અને સર ક્લોડ વચ્ચેનો પ્રશ્ન. મ્હેં તો ત્હાં જ પ્રભુપ્રેર્યો પ્રત્યુત્તર વાલ્યો: “શુધ્ધ Conscience સરકારને નોંધતું હોય ત્હાં સૂધી જ નોકરી કરવી છે. એક દિવસે વધારે નહિ.” એ અવસરે તો એ પત્થરની મૂર્તિ મીણમૂર્તિ નીવડી. પણ એ ડંખીલા અમલદારના દિલ ને કલમમાંથી એ ડંખ ન ગયા, Confidential માં હું ન જાણું એવું કાંઇક ચીતર્યું, અને એ અનેક વેળા આડખીલ થઇ નડ્યું. સરકારને શુધ્ધ Conscience નોંધએ છીએ કે અશુધ્ધ એ બાબત સરકારને ને એના મ્હોટા અમલદારો વચ્ચે એકવાક્યતા થાય તો અમલની ધણી ધૂંએ ઉકલે. અસ્તુ. મ્હારે તો મ્હારો ને

મહારા શ્રીહરિનો કસોટીનો અવસર સાંપડ્યો, ને હું ને મહારા હરિ તરી પાર ઉતર્યા.

આના જોવો બીજો પ્રસંગ એ પછી બારે વર્ષે ૧૯૨૧ માં આવ્યો. પણ એની કથા હવે કોઈક બીજો પ્રસંગે.

આમ ઇતિહાસના કેટલાક પડદા આજ સંકેતું છું; ને કલાધીશની, મનુષ્યની, સંસારીની ઘડતરકથા કંઈક કહી. થયો છું એથી અન્યથા થવા આજે ય મ્હને ભાવના નથી. મ્હેં તો તડકી ને જાંચડી સદા ઉભય માણ્યાં છે. જીવન એટલે જ તેજઝાયાનું ચિત્ર; અને મ્હને તો ગુરૂવચન મળ્યું છે કે—

‘અનુભવીએ એકલું આનંદમાં રહેવું રે.’

અને મહારા સાહિત્યપરાજયની પણ કેટલીક કબૂલતો આજે કરી લઉં તો શું ખોટું? હુંદગી એટલે જ હારજીતની બાજી.

પ્રેમાનંદનો આત્મપ્રસન્નતો કાવ્યપ્રસાદ, કે શામળનું વિપુલ પ્રસંગનિયોજન, કે અખાની મહાધોધ જ્ઞાનમીમાંસા, કે નરસિંહ-મીરાંની મેઘનિર્જરતી ભાવઝડીઓ, કે દયારામનું વસંતઋતુમાં રેવાજીની લહરીઓ સરખકું લાલિત્યનર્તન, મહારા કાવ્યમ્રંથોમાં નથી, એ સૌ કબૂલવું એટલે તો સર્વવિદિત એક પુનરુક્તિનું પ્રતિપાદન. એ અમરો હતા: આ જ સદીઓથી ગુર્જર દેશે જીવે છે. હું આજ માંડમાંડ મહારી પ્હેલ્લી અર્ધશતાબ્દિ સંકેતું છું. કાળના વાયરા પીંછાની પેઠે ક્રાંતરાંને ઉશોટે છે. સત્ત્વશીલને જ-ખડક પેઠે-જીવન્ત રાખે છે. ગુર્જરસાહિત્યસાગરમાંના એ સહુ કાલઉતર્યા ખડકો.

ત્હારે પરાજયની જાહેરાતો હું આજે શી કરું?

પહેલી જાહેરાત તો એ કરું છું કે પ્રેમભક્તિગ્રંથમાલાનો સપ્તમાં સપ્ત ટીકાકાર હું છું; અને બીજો નંબરે હતા મહારા સાહિત્યમિત્રો મણિશંકર ને રણજીતરામ. એમના આશ્રયે પછી સાહિત્યદેશે અધ્યાસ્થાન મળે કે સાંપડ્યું નથી. સપ્ત ટીકાઓથી દુશ્મનાવટ થાય એ ભ્રમ છે; અસૂયા અને આંખમાંનાં અને આત્મામાંનાં ઝેર એ જ સાહિત્યદેશે અરિપણનાં કારણ છે.

બીજી મહારા પરાજયની જાહેરાત એ ઉચ્ચારું છું કે આ નવયુગમાં જે દલપતે, નર્મદે, ગોર્ધને કીધાં એટલેટલાં સંસારસુજનનાં મળે તો સ્વપ્નાં જે નથી પડ્યાં. નવયુગના એ મહારથીઓ હતા. હું તો રથી જે નથી; બહુ તો ઘોડેસ્વાર હપ્તશ.

ત્રીજી મહારા પરાજયનું ઉચ્ચારણ એ છે કે કલાઆદર્શ ને સાહિત્યઆદર્શ મહારા સો ટકા માનો, તો મહારી કલાસિદ્ધિ ને સાહિત્યસિદ્ધિ પાસ થવા જેટલી માંડમાંડ પચ્ચીસ ટકા હશે. સિકંદર જંગત જીતવાના મનોરથે નીકળ્યો, ત્યારે એશિયાનો પશ્ચિમ કાંઠો જે અડધેરોક અડકી ગયો. સાહિત્યના સિકંદરોના મહાવિજયો જે અન્યથા નથી.

અને ચોથું: આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષોના અનુભવઅંતે કબૂલત આપું છું. જંગત કહે છે કે કોલમ્બસે અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે અમેરિકાને આરે કોલમ્બસે પગલું જે નથી પાડ્યું. વળી કોલમ્બસ શોધવા નીકળ્યો તો ભરતખંડ; ને એ નાંગર્યો જમને અમેરિકાના દ્વીપખંડમાં. 'વાસ્કો ડી ગામા ભરત-ખંડ આવી ગયો.' ગામાએ તો બીચારાએ કાશી કે પ્રયાગ, દીલ્હી કે લાહોર કાંઈ દીડું નહોતું. ભારતના કિનારાની સેંકડો જલનમ-રીઓમાંથી એમોરિન રાજ્યનું એક કાલિકટ ગામાએ દીડું હવું.

ધણખરા જગતસંશોધકોનું કદાચ એવું થતું હશે. મહારે તો એવું બન્યું છે. હું શોધવા ગયો મહાછંદ, ને નાંગર્યો જમને ડોલનશૈલીના શબ્દમંડલમાં. મહાછંદને આરે મેં પગલું ચે પાડ્યું નથી. કાવ્ય-કલાની મહારી નવપદ્ધતિ, આ સદીની આપણી સાહિત્યચર્યાની અદ્ભુતતા, મહારી ડોલનશૈલી મહારા જયપરાજયની સંકીર્ણવર્ણી પ્રતિમા છે. ૧૮૯૮ ના માર્ચમાં ડોલનશૈલી જન્મી. આજે ૧૯૨૭ માં, ત્રીસત્રીસ વર્ષની સાક્ષ્યસિધ્ધિને અન્તે હું ઉચ્ચાઈ છું કે ડોલનશૈલી એટલે વીસમી સદીની ખુલ્લી પચ્ચિસીની ગુર્જર સાહિત્યની હાર ને જીત. એ મહાછંદ નથી, એટલી એની હાર છે; એનાથી વધારે રસવાહી મહાછંદ શોધારે ત્હારે એ હારશે, એટલી એની જીત છે. ડોલનશૈલી એટલે આ યુગની હારજીતની જીવન્ત મૂર્તિ; તેજજાયાના સંક્રાન્તિ યુગની શારદ દેવીની સંધ્યાઆતિ.

અને હવે ?

હવેના કાલ આપવા કપરા છે. વચનપાલન એટલે કાલવિજય. ને કલિમાં કાલવિજેતા કેટકેટલાએક ? અને આયુષ્યના વનમાં પ્રવેશ્યા પછી લૂંટાવાના ભય કયા ભીમભારથીને ચે નથી વસ્યા ? કાલિદાસ તો જગતજનું સુલભવિપદામ્ ભાષે છે. છતાં

આશા ને કાલ અનન્ત,
ક્યમ હો પ્રેમના સંત ?

લગની લાગી તે લાગી. જીવશું ને જાગશું ત્હાં સૂધી તો થશે તે શારદુપાસના કરશું. ભાવિના ખીજ તે કાલ શા આપું આજ ? એક અનુભવ તો એમ પણ ઉચ્ચરે છે કે પચ્ચાસથી પાંસઠ એ જ આયુષ્યને આંખે શાખો પાકવાની ઝડતુ છે.

મહને ક્ષમા કરશો-બાર બાર સદીઓના પડદા પાછળથી આજ
આણુબટ ને જુવણુબાણુ સાંભરી આવે છે. ‘જ્યા-જ્યન્ત’ માં
જ્યન્તના પિતૃલોકવાસી માતાપિતા કહે છે કે

પુત્ર એટલે પ્રગતિ,
માતાપિતાનાં આદર્યાં
અધરાં મૂક્યાં પૂરાં કરે તે.
પુત્રપૂજા એટલે પ્રગતિપૂજા.

સાહિત્યગુણુજો ! માનો તો બલે; ન માનો તો બલે. મ્હેં તો
કાંઈ જ વિશેષ નથી કીધું; ૧૮૪૮ માં ગુર્જરમંદિરે દલપતરામે
આદરેલી શારદાચરિત્ર આજ ૧૯૨૭ માં-એંશી વર્ષે, યથાશક્તિમતિ-
પૂરી કીધી છે. દલપતવંશની એંશી વર્ષની એ અખંડ સાહિત્ય-
સેવના. ન્હાનાલાલ એટલે માત્ર મ્હોરેલા દલપતરામ; દલપતરામ એટલે
૧૯ મી સદી, ન્હાનાલાલ એટલે ૨૦ મી સદી. ન્હાનાલાલે તો માત્ર
પિતાનાં આદર્યાઅધરાં પૂરાં કીધાં. ગુર્જર સાહિત્યની પૂણ્યપવિત્રતા
કળેના દલપતના રણસંગ્રામ પણુ મ્હારે તો જણુ વારસે ઉતર્યા. મ્હારો
નહીં જ: આ બે તિથિઓમાં આપ સૌએ પ્રગતિપૂજનો ઉત્સવ ઉજવ્યો
છે. મ્હારી નહી, દલપતવંશની એંશી વર્ષની અખંડજ્યોત સાહિત્યો-
પાસનાની જ્યન્તિ આપ આ ઉજવો છો. પણ કાદમ્બરી સમે વિરાટગ્રન્થ
પિતૃસર્ષિ અધેરેક આદરી દેવ થયા, ત્હેને સૂર્યઓજસ્વિની પિતૃશૈલીમાં
જ સંપૂર્ણ કરી કલશ ચઢાવ્યો; ને એ મહાભારત-જગતના સાહિત્ય-
ધૃતિહાસમાં અદ્વિતીય અક્ષરપિતૃતર્પણુ કરીને ચે પોતાના નામાભિધાનની
શબ્દરેખા ચે લોપી નાંખી; તે ભગીરથ પુણ્યસેવના પછી અંધારપછેડો
ઓઢી લઈ, કાલપાટથી નામરેખા ચે જૂસી સકલ ચશબંડાર પિતૃચરણુ

ઠાણવવાની ભૂષણબાણની અલૌકિકતા આ રંકથી નથી બની. ક્યાં ઉદારઆત્મનું સાહિત્યશણુગાર એ ભૂષણબાણ, ને ક્યાં આ અલ્પલક્ષી જીવ ? ક્યાં ફૂલડાંથી ચોમેર નમ્બોઢબો લતામંડપ, ને ક્યાં એકલ-ઉભો પ્રકુલ્લતો કો ફૂલછોડ ?

અને મુંબાઈ નગરીએ પણ અજબ શાખ પૂરી છે કે ન્હાનાલાલ એટલે દલપતરામનો પુનરાવતાર. કાચલ ગાતી'તી ને આંખા મહોરતા'તા ત્હારે-વસંત પંચમીએ-દલપતરામના જન્મપર્વે ન્હાનાલાલજન્યન્તિનાં બીજ વાવીને આ વર્ષે તો મુંબાઈ નગરીએ દલપતજન્યન્તિ અદ્ભુત-રસથી ઉજવી છે.

અને આજ શ્રોતસંધમાંથી કોઈક ગુંજતું સંભળાય છે કે “ત્હારે ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય શું ?”

એ તો ગુજરાતના મહાકવિઓ ઘડશે તે. વળી ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય એ જ ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય: કારણ કે મહાપ્રજ્ઞઓનાં સાહિત્યોના આંક-પ્રધાનત:-એમનાં મહાકાવ્યોથી અંકાય છે.

મ્હારી ખેલી વિનતડી તો એ છે કે: ગુજરાતી સાહિત્યને પવિત્ર પુણ્યવન્તું ને પાવનકારી રાખજો. એવું લખતાં ન આવડે તો શીખવા શ્રમ કરજો. પણ સંસારમાં એ સદાયરણુ નથી, તેમ સાહિત્યમાં યે રસના કલાના સૌન્દર્યના ભાવના ભાવનાના વ્યભિચાર સદાયરણુ નથી જ.

અને જ્યોતિષિઓ એ જોષ જોશે ને ભાખશે. હું તો ઇતિહાસના સાર સારવી આપું: કે વિશાળ સંસારસાગર અનિમિષ આંખડીએ નીહાળી રહેલ દીપસ્થંભની પેઠે રસજલના સફરી જહાજોને પંથદર્શક કિરણો કો અંશુલીનિર્દેશ દાખવું.

ગુજરાતના રાજસંન્યાસીઓઃ સોલંકી ચંદ ને ગોપીચંદ, અણહિ-
લ્લપુર પટ્ટણના રાજસિંહાસને યશ-ત્રિશૂલની વજ્રપાંખડીઓ પેઠમ
પડેલી વીર ત્રિમૂર્તિ વનરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ ન્યસિંહ; સોરઠી
ઇતિહાસના થર, અશોક દેવની ગુર્જરયાત્રા, યાદવોનું ઇતિહાસબ્રમણ,
કાઠીઓનો સૌરાષ્ટ્રપ્રવેશ, જોડવાની જૂનવટ, ગોહિલો-ધેલોટીઓની
રાજવટ, હરપાળદેવનાં સંતાનોનો વટવિસ્તાર; સુરદાસને સ્મરાવે ને
સન્તોને ચે ભૂલાવે એવો સાયબક્ત આરવટિયો જોગીદાસ ખુમાણ,
ગિરના સિંહગાજનતા વનઘાટ, ગિરનાર ને ગિરિનગરના ઇતિહાસમંત્રો,
અર્ધદાયળની ધારો ને ગુફાઓ, ઇડરનાં મહાવન, મહીના કોતરોની
ભીષણધ્વનિ કથનીઓ, રાજપીપળાના હુંગરખોલ, વાંસદાધરમપુરના
વનધોર, હીરણુ, ભાદર, મચ્છુ, સરસ્વતી, સાગ્રમતિ, તપતી, રેવાજના
નિલવહતા ઇતિહાસસંદેશઃ વલ્લભિપુર, ઇડર, પંચાસર, પાટણ, ચંદ્રા-
વતી, ઘૂમલી, સેજકપુર, ઝીંજુવાડા; સંખેશ્વર ને ભદ્રેશ્વર; મોઢેરા, કર્ણુ-
વતી, સ્થંભતીર્થ, ભૃગુકચ્છ; હિંગળાજ, નારાયણ સરોવર, પાવાગઢ,
સિદ્ધપુર, સોમતીર્થ, દારિકા; અને એ સર્વ ઉપર પ્રભાસથી ડાકોર
સુધી અખંડ આચ્છાદાયેલા મેઘાડંબર સરિખડા, ગીતાગર્જનતા કુરુક્ષે-
ત્રવિધાતા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર; ગુજરાતની એ ઇતિહાસલક્ષ્મી ગુર્જર કલા-
કારોને, સાહિત્યસર્જકોને, મહાકવિઓને, અર્થઉકેલને માટે આમંત્રતી
યુગયુગથી ઉભી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું સાચું ઇતિહાસદર્શન,
મહાયુગોનું યુગદર્શન, મહાજનોનું મહિમાદર્શન, વિક્રમરાજોનાં પરા-
ક્રમદર્શન, રાજસંન્યાસીઓનાં સંન્યાસદર્શન, કુરુક્ષેત્રવિધાતાનું ભારત-
વિધાતૃત્વઃ સુંદર ને ભવ્ય કલાપીંછીએ દર્શાવણુહારા આણુને ને વ્યાસને
ઇતિહાસ ન્હોતરે છે. જગતક્ષત્રિયત્વના મુગટ સરિખડો ચિરયશસ્વી
ચિતોડનો સિશોદિયા વંશ, રાજસ્થાનના સિંહાસન ચિતોડને ચે, ગુજ-
રાતે દીધોઃ માત્ર સાતસેં જ શ્લોકનો પથુ પાંચપાંચ હજાર વર્ષોથી
જગતપૂજ્યતો ગીતાજનો વિરાટ ગ્રંથ ગુર્જર રાજર્ષિએ-દારિકાધીશે
દુનિયાને દીધોઃ એ ઇતિહાસસત્યો ગુજરાતનું પ્રત્યેક સંતાન હજી જાણુતું

નથી. સિંહગાજ્જન્તી વનગુફાઓ, ટ્રોય ને ટાયરજૂનાં અંદરો, ગિરનાર, અર્ધુદાચળ, સિદ્ધાચલ, પાવાગઢનાં ગિરિતીર્થો—સાગરતીર્થોના મહિમાનાં રૂઢિચરણો ગુર્જર જનતાની નાડીઓ ભરાઈ હજી ધડકતી નથી. ગુર્જરાતનો ઇતિહાસમહિમા ને ગુર્જરાતના ભૂગોલમંત્રો, માના ધાવણની પેઠે, ગુર્જરસંતાનોને ગુર્જર કલાકારોએ પાવાનાં હજી આપી છે.

પરસાહિત્યના મહાઅંથોનાં ભાષાંતરો કરવાં, પરસાહિત્યની ભાવનાઓની છાયા ઉતારવી, તે આપણા નવઉછરતા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને બેશક જરૂરી છે. ઇંગ્રેજી ભાષા, આજે એ, પરસાહિત્યના મહાઅંથોને ભાષાંતરોથી અપનાવી લે છે. ભાષાસમૃદ્ધિને અર્થે તેમ જ સાહિત્યની જગતલક્ષ્મીનાં દેશને દર્શન કરાવવાને કાળે તે શ્રમ સફળ છે. આપણે ત્યાં પણ કેટલાકે સંસ્કૃતમાંથી ને ફારસીમાંથી છાયા ઉતારી છે, કેટલાકે ઇંગ્રેજીમાંથી, ફ્રેંચમાંથી, સ્કેન્ડિનેવીઅન (ઇપ્સન) માંથી છાયાઓ ઝીલી ઉતારી છે. સૌએ ઇષ્ટ જ કીધું છે. ને એ ધર્મ મ્હેં એ પાળ્યો છે, ને સંસ્કૃત મહાઅંથોનાં ભાષાંતરો કીધાં છે. જગતસાહિત્યોનું સર્વોત્તમ સદા ગુર્જરજનતાને પીરસતા રહેવું જ પડશે. પણ શું ઇંગ્લાંડમાં, કે શું ગુર્જરાતમાં, કે શું જગતમાં એવા પરતે-જઝીલંતા પરાવર્તની સાહિત્યકારો સાહિત્યના સૂર્ય નહી, પણ satellites; ગ્રહો ને ઉપગ્રહો. સૂર્યાસ્તની દશામાં પન્થ અજવાળણુદારાઃ આગિયા જેવા અંધારામાં ઉજળા.

પણ જગતની શારદાપીઠોમાં મહાપ્રજ્ઞઓની સાહિત્યતૂલનાઓ એવા Satellites થી નથી થતીઃ છાયાસાહિત્યકારોએ કદી ન વિસ્મરવા સમું તો એ છે કે ગુર્જરસાહિત્યનાં મૂલ એ પરઝીલ્યાં છાયાસાહિત્યથી નહી, નિજવર્ચસ્વી સ્વયંભૂ રસસાહિત્યથી જગત આંકશે. ગુર્જરાતના ભાવી કલાધીરો ! દૃષ્ટિ દુનિઆ ઉપર રાખજોઃ પિંજરાના ખરિધમાં પૂરાવા દેશો મા.

૧૯૦૯ ની સાલમાં ‘ઇન્દુકુમાર’નો પ્રથમ અંક છપાયો. ૧૯૧૦ માં મુંબઈથી એક સાહિત્યઉપાસક મિત્રે લખ્યું: ‘ગુજરાતી ભાષામાં ‘ઇન્દુકુમાર’ અદ્વિતીય છે.’ પ્રત્યુત્તરમાં મહેં તો પ્રશ્ન પાઠવ્યો કે ઇંગ્લેન્ડ, સંસ્કૃત કે જગતસાહિત્યમાં ‘ઇન્દુ’નું સ્થાન કયું ?

એ વાતની પૂર્વે દશેક વર્ષે અમદાવાદમાં મહારા પરમ મિત્ર રામમોહનરાય દેશાઈ સાથેના એક સાહિત્યવિષયક વાર્તાલાપમાં મહાર્ દષ્ટિબિન્દુ વર્ણવ્યું હતું કે ગુજરાતનું કપાસ, ગુજરાતના ઘઉં, ગુજરાતનાં મેતી, એમનાં મૂલ જગતબાજારમાં મૂલવાય છે; ગુર્જરસાહિત્યકૃતિઓ ને ગુર્જરસાહિત્યકારોનાં ચે મૂલ જગતબાજારમાં મૂલવાશે એ જ સાચાં મૂલ.

ઇતિહાસ તો સદા એક પ્રશ્ન પૂછશે: ગુર્જર કવિવરોએ ગુર્જર સાહિત્યકારોએ ગુર્જરકલાધીશોએ જગતને શું બક્ષ્યું ?

ગુર્જર કલાધીશોને, ગુર્જર કવિવરોને, ગુર્જર સાહિત્યકારોને મહારી વિનવણી એટલી છે: ‘ગુજરાતીમાં અદ્વિતીય’ એ પ્રશસ્તિનાદના ગોઝારા મોહકૂપમાં પૂરાધને ન દૂબતા. દષ્ટિ સદા વિશ્વદષ્ટિ રાખજો કે ‘મહારા લેખનું જગતસાહિત્યમાં સ્થાન શું ?’ છેલ્લા સત્તાવીસ વર્ષથી આછોઅધૂરો! ચે હું તો એ આદર્શ ઉપાસતો આવ્યો છું.

જે દેશે દુનિયાને ગીતા દીધી છે, હેમચંદ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયિની આપી છે, નરસિંહમીરાંદ્યારામની—ચાંદનીના જાણે તાર રણકતા હોય ત્હેવી જગતઅનુપમ મરખીઓની રમઝટ સંભળાવી છે, મરસ્વતીચંદ્ર સમર્પ્યો છે, અને વીસમી સદીમાં ચે કલાપીના વિરહ સમું મહાકાવ્ય બક્ષ્યું છે, એ દેશનો કવિવંશ અમર જ છે. જગતની શારદાપીઠામાં ગુર્જરસાહિત્ય અતિમૂલું નહિ, બહુમૂલું નહિ, ત્હો ચે મૂલવંતું છે. ગુજરાતનો એ ચિરંજીવ સર્વવંદનીય જગતમહિમા.

અને હવે વિદ્યાય ? વળી મળીશું, કચ્છારેક અને કચ્છાંક, કાલમંગાને કોક ધાટે. જન્મ કે મૃત્યુની પેઠે, આવા સમયે એ જીંદગીમાં એકાદિક વાર જ હોય છે.

પણ વિદ્યાય લેતાં લેતાં એ આપની આંખડલીમાં એક પ્રશ્ન ચમકતો પેખું છું, કે આજનો ઉત્સવસંદેશ શો ? આ અડધી સદીનો સારોદ્ધાર શો ?

ઉત્તર સરળ છે: આપણા સંસારના સંસ્કારોએ ને યુગની સંસ્કૃતિએ જેવો ધડયો એવો છે સારોદ્ધાર. સદાયરણુ ને શીલ સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયે ને ડોઁ માટિનોએ ધડયાં એ યથાશક્તિ આચર્યાં. ધર્મે ભક્તિસંપ્રદાયી વૈષ્ણવ-Electic વૈષ્ણવ છું. કવિતામાં કવિતા-દેવીની પરમે પ્રેરણા પામી છેવે આપ સન્મુખ ઉભો છું: જાણે મહારા પરીક્ષકોની સન્મુખ ઉભો ! જગતકલાધીશોએ તેજછાયા પાડીને ધડયો એવો આછો અધૂરો કે ઓજસ્વી કલાકાર છું. Sportsman તો છું જ-ઝીલવાને તૈયાર, પ્રતિકાર કાળે પણ તૈયાર: એની તો સાક્ષી પૂરશે ને? મનુષ્ય તરીકે તો મુજ કુલયોગિનીએ ધડયો છેવે. છું-ગુણદોષનું પૂતળું: મહારા ગુણઅવગુણોની એ વિધાત્રી. કુલલાડી-લાના કેડથી મહને ઉછેર્યો: કુટુંબભાર, સંસારવિટંબણાઓ પેખવા ન દીધી. પણ ઢાંક્યાં આભ ઢાંક્યાં દીઠા છે ? કે કુલલાડીલા સદા સંસારલાડીલા નીવડેલા એ નિરખ્યા છે ? મહારા ગુણઅવગુણોને લાડકેડથી એ સદા ધડનારી. સાડત્રીસ-સાડત્રીસ વર્ષોથી મહને આછા સુખમાં ઉછેર્યો હોત, તો કદાચ હું ઓછો અવગુણવંતો હોત.

ને પ્રેમભક્તિ-અન્યમાલાની ચાવી એ લેતા જવ.

અઢારસે ને અઠાણમાં 'વસંતોત્સવ' રચાયો: ૧૯૦૪ માં વસં-તોત્સવનું નવસંસ્કરણ થયું. ત્યારની રીત પ્રમાણે મણિભાઈ અને રણજિતરામ પાસે એ હસ્તલેખ ફરી આવ્યો. રણજિતરામે

ફરિયાદ ઉઠાવી; ‘કલાના પડદા આછા થઇ ગયા છે: કાવ્યરહસ્ય ગુજરાતને સુલભ થશે, પણ કલાકારની કલાકૃતિ’ ઝાંખી પડશે.’ પચ્ચીશી ઉપરના રણજિતરામનાં એ વચનો. હજી તો ‘વસંતોત્સવ’ અમુકઉલ્લેસો-સાહિત્યના ક્રેયડા શો—પડ્યો છે. જોડણીવ્યાકરણની ઢાચારેખાઓ ને છંદરચનાનાં કાચલાંકોટલાં ગણી-પારખી ટીકાકારો હજી થાક્યા નથી, કે નાળીએરનો માવો પીછાનવા ઉંડા ઉતરે. કલાના આછેરાં પટાન્તરો ભેદી કાવ્યરહસ્ય ઉકેલવાની ગુર્જર અવલોકનકારોને હજી વાર છે. અસ્તુ. પણ ‘પ્રેમભક્તિઅન્યમાળા’ની ચાવી કાંઈ જાડુઈ ગહનતાની ઈલમલકડી નથી. Literature is Criticism of Life. અને ‘પ્રેમભક્તિઅન્યમાળા’ એટલે પણ પ્રાય: અને પ્રધાનત: Criticism of Life: આપણા સંસારપ્રશ્નોની પર્યેષણા. દલપતઠાવ્ય, નર્મકવિતા, ગોવર્ધનપુરાણનો પ્રધાન ગુણ એ. એ સર્વે એ છે સંસારના નવસજનની યુગરમૃતિઓ. ‘પ્રેમભક્તિઅન્યમાળા’નો એ યત્કિંચિતે એ જ છે પ્રાણુમંત્ર: સંસારનું નવવિધાન.

અને હો એ હજી પૂછો છો કે છેલ્લી પચ્યાસવર્ષાનો અનુભવ-મંત્ર શો ?

મહારી દષ્ટિએ દર્શાતી ભારતની એક ભવિષ્યવાણ ભાખું છું: એ સ્વપ્રદર્શન તે ભારતનું આધ્યાત્મક જગતચક્રવર્તીત્વ.

‘અને હો એ વળી પૂછો છો કે ત્હમારી ઝાંઘીનો સંદેશ શો ?’ મહારો ભાગ્યપ્રદેશ હું ભાળતો નથી: તો ઉઠેલી કુહાંથી જ શકું ? ને સંદેશો એ શો ઉચ્ચાઈ ?

‘પણ’-વળી કહો છો-‘આ પાંચ દાયકાની આપવીતીનો અનુ-અવમંત્ર તો આજ આપતા જવ.’

એ અર્ધી સદીનો સારોધ્ધાર, મુજ જીવનનો ઘેરોખોખરો એ

અનુભવમંત્ર આપે જ સારવી લીધો હોત તો સારું હતું. બુદ્ધિના ચિંચોડામાં આત્માને નિચોવવામાં ક્યાશ કદાચ તો ન રહેત.

પણ આંખડલી ઉત્તર માગે છે, અનુભવ ઉચ્ચાઈ છું.

મહારા તો અર્ધી સદીના જીવનશ્રમ ભારતનો ઇતિહાસ ને ભારતની કવિતા જીવવાના હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિનો દલપતદીધો વારસો ને ભારતીય સંસ્કૃતિની કવિતાદીધી આશાબ્યેતઃ ભૂત ને ભવિષ્યના સમન્વય વર્તમાનની જીવનવાડીઓમાં ઉતારવા પચ્યાસ વર્ષના મારા જીવનપ્રયાસ તો હતા. ગંગા પેટે ધુળરોળાયેલી મહારી અર્ધી સદીનો જીવનસંદેશ આ છે: ભારતજનતા ! ભારતીય ઇતિહાસ ને ભારતીય કવિતા જીવી જાય. ભૂતકાળના ભારતસંસ્કારની વારસ થા: સુખદુઃખ ને સાહસલીલાની વર્તમાનની ભારતજીવનદ્વારુ માણી જો; ભવિષ્યની ભારતીય આશા, આસ્થા અને આદર્શની કવિત-ભાવનાઓનું જ્યોતિષ્પંખેરૂં થા.

સુન્દરી ! તું સૌંદર્યસુલક્ષણી થા: પુરુષ ! તું પુરુષાતનસોહામણો થા. ને જે હજાર વર્ષ ઉપર મહાકવિ કાલિદાસ કહી ગયા છે તેમ જીવને પછી અજ્ઞાની ભૂલને ભાગો.

Every person is an epitome of his national civilization. અને મ્હેં ય કંઈક એવા થવા મથ્યું છે. ને ત્હેમાં ય તે ભારતીય જનતાને માથે તો જીવનના જગતભાર ઝાઝેરાક છે. ભારતીય જનતાને ભારતભાવ જીવવાના છે: ભગવાન ઉદ્દ્યોધે છે કે ભારતીય જનતાએ જગત કાળે જીવવાનું છે. યુગને ઓળખ્યો નથી એ યુગધર્મ શા દાખવશે ? યુગઆરોગ્ય કે યુગકલ્યાણ શું સાધશે ? ઇતિહાસના અગ્રાનીઓ પ્રજાસંધને કદ્યુણ્યપંથ શા પાડી આપશે ?

દેશના, જન્મતાના ઇતિહાસના રહસ્યઅજ્ઞો સમર્થ સાહિત્યસર્જનહારા નથી નીવડતા. જન્મકુંડળી ન માંડી જાણે તે જન્મોત્તરી શી ચીરે ? ભૂત ન પારખે તે ભવિષ્ય શાં બાખે ? ભારતજનતાને અર્ધી સદીનો આજ મહારો જીવનસંદેશ એક જ છે: અહો ! માનવકલ્યાણભાર-સોહામણી ભારતજનતા ! ભૂત બાવી ને વર્તમાન-સમસ્ત ભારતીય સંસ્કૃતિની જીવન્ત પ્રતિમા બની રહે. યત્કિંચિતે મહારા જીવનશ્રમ-દેવદીધી યથાશક્તિભતિ-એ જીવનસૂત્ર જીવવાને હતા. **Live the History of the Past; Live the Heroism of the Present; Live the Poetry of the Future Ideals:** એટલો જ ભારતને બાખવાનો છે આજ મુજ અનુભવસંદેશ. પૂર્વ-ઇતિહાસનું સત્, વર્તમાનલીલાનું ચિત્, બાવી કવિતાનો રસાનંદ; એ જ મહારો તો છે આજ અર્ધી સદીનો ભારત જનતાને ભારત-પ્રાચીન જીવનસંદેશ: સચ્ચિદાનંદ.

ભારતજનતા ! ભારતના ત્રિકાલની કાલમતિ બની રહે.

ત્હારે વિદાય ? ભારતીય જનતા હો ! જય સચ્ચિદાનંદ ! જય સચ્ચિદાનંદ ! ફરી કચ્છારેક કચ્છાંક કાલગંગાને કોક ઘાટે વળી મળીશું. ત્હાં સુધી જય સચ્ચિદાનંદ ! કલ્યાણ હો સદા ત્હારું અને ત્હારાંઓનું.

અને જતાં જતાં મારી એક મૂંઝવણ ત્હમને ચે પૂછી લઉં. બને તો એ અમૂંઝણનાં ઘેન ઉતારશો.

માણ્યો, અહુ માણ્યો, જીવનભર માણ્યો, પણ ન દીડો: એક વેળા ચે ન દીડો. આપે દીડો હોય તો દાખવો.

જગતની ઝાડીઓ ભરી ભરી એ ઉભરાય છે. કુટુંબોના માંડ-
વાઓમાં ફેરે છે. રંક કે રાયઃ સર્વ જનતાના અંગમાં પમરે છે.
દ્વિશાકાલનું અણુપરમાણું એ વિહોણું નથી. જગતની દોઢ અખખજ
જનતાની ક્ષણેકે એના વિના જતી નથી. બ્રહ્મા બ્રહ્માંડને સમર્પેલો
સર્વોત્તમ, સાત્ત્વિક, સલૂણો એ વારસો છે. જીવનની ક્ષણે ક્ષણે મહે
માણ્યો છે; આપ સહુ જીવનની ક્ષણે ક્ષણે એ માણો છો. મહે
દીઠો નથી. આપે દીઠો હોય તો દાખવો.

શતદલ પદ્મમાં પોટેલો,
હો ! પરિભલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

શોધ્યાં સરોવર, શોધી ફૂલવાડીઓ,
શોધી રસકુંજ જ્યાં રમેલો;
શોધી આયુષ્યની મ્હોરી અમરાઈઓ;
દીઠો ન દુનિયાફેરેલો:
હો ! પરિભલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

ફૂલડે ફૂલડે વસન્ત શો વસેલો,
પાંખડી પાંખડી પૂરેલો;
જમર જમર કીધ સંગીતસોહામણો,
પંખીડે પંખીડે પટેલો:
હો ! પરિભલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

અડધેરી પાંખડીઓ વીણતામાં વેરી, ને
આસવ ટોળિયો અમોલો;
હેયાના ધૂપ સમો ઉડતો ખતાવો કાઈ
જીવનપરાગ જગતધેલો:
હો ! પરિભલ દાખવો હોય ને દીઠેલો.

પ્રેરણાનું અવતરણ

(શુક્રવાર, તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭ની સ્થાંને વડોદરા ક્ષિત્ર દ્રેનિંગ કોલેજના ચોકમાં અર્પાયેલા માનપત્રના ઉત્તરરૂપ ભાષણ.)

પ્રેમાનંદનાં નગરજનો !

આજે આપે મુજ કાળે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે માટે આભારી છું. એ સર્વાંગે સાચ્યા જ હોત તો હું છું એવડો ન્હાનકડો ન હોત. સજ્જનો ને સન્નારીઓ ! ‘પ્રશસ્તિઓ જે સાચી હોત તો ઇતિહાસ ફરી લખવા પડત.’ માનપત્રમાંના ગુણભંડાર—મોટે ભાગે—ગુજરાતની ગુણગતાના ગુણભંડારમાંથી નિર્ઝરેલો છે, વડોદરાના વતનીઓના હૈયામાંથી કવિતા પેટે બહૂડી ઉઠેલો છે.

એએક કારણેને લીધે વડોદરાનાં માનનાં મૂલ મ્હારે મન મ્હોટાં છે.

એક તો કારણ એ કે ‘ભાગ્યું ભાગ્યું ત્હો યે ભર્ય;’ તેમ જરણ કે ન-જરણ, પણ વડોદરા એટલે ગુજરાતની કાવ્યરાજધાની.

વડોદરાના ચોકમાં પ્રેમાનન્દની માણુ ગાજતી, ત્હારે ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ કવિતા ગાજતી. વડોદરાની હવેલીઓમાં દયારામનો સિતાર ગુંજતો, ત્હારે ત્હાં ગુજરાતની સર્વશ્રેષ્ઠ મધુરપ ગુંજતી. પ્રેમાનન્દ એટલે ગુર્જર કવિતાનો રસરાજવી, દયારામ એટલે ગરબીઓનો રસસમ્રાટ. એકનું ઉમદા ગુજરાતી કવિતસૌન્દર્ય ને બીજનું ઉમદા Lyricism-ભાવગીતોનું ગીતમાધુર્ય: એ સૌન્દર્ય ને એ માધુર્યની જોડ હજી ગુજરાતની કુંજોમાં પાકશે ત્હારે આપણે પૂછશું.

વડોદરાની શેરીઓમાં આજે યે હજી પ્રેમાનન્દના કવિતસૌન્દર્યના ને દયારામના ગીતમાધુર્યના પડ્યા ગુંજે છે.

એ નરસિંહજીની પોળ, એ સુરસાગરનો તીર, એ ચતુર્દિશના મુખ નિહાળતી માંડવી આજે યે પ્રેમાનન્દની ને દયારામની અજબ રસરમઝટથી ફોક વેળા ગાજે છે.

વડોદરાનાં નરનાર ! ત્હમે સર્વશ્રેષ્ઠ ગુર્જર કવિતાનાં વારસ છો. ત્હમારે આંગણે એ અમર ફૂલ ઉઘ્યાં છે જેની સુવાસના સમસ્ત ગુર્જર દેશમાં સૈકાઓથી ફારે છે.

વડોદરાની ધરતી ઉપર પાંચ ધરતાં જ કાવ્યરસિકોને સાંભરે છે કે આ પ્રેમાનન્દની નગરી, આ દયારામનાં આતિથ્યભવનો.

અહીં ઉઘ્યાં છે એવાં પારીજાતકનાં પુષ્પો કે જેને કાળે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની યે પટરાણીઓ રસણે ચ્હડતી.

વડોદરા કાંધક વીસયું છે પોતાની એ જૂનવટ. પણ વડોદરાની એ જૂનવટ સોનાની જૂનવટના જેવી છે. સેંકડો વર્ષ સંઘી રાખો

પથુ કુંદન કટાશે નહિ; સેંકડો વર્ષ વહી ગયાં ને સેંકડો વહી જશે
પથુ પ્રેમાનન્દનાં ને દયારામનાં કવિતકુંદન કટાવાનાં જ નથી.

ભૂપ ! મ્હેં દીડી ગર્વધેલડી;
સખી એ મધ્ય ઉભી અલબેલડી;
કદળીસ્થંભ જુગલ સાહેલડી,
વન્ધે વેદર્ભી કનકની વેલડી.

એ કવિતા જ જાણે કનકની વેલડી ઘૂંચળાં ખાતી તેજ તેજ
ન ફારમતી હોય ! ચિત્રવિદ્યાના કંઈક કલાધીશો એનાં રંગચિત્ર
ચિતરે લેાય એ ચાર ચરણોની કવિતા ખૂટવી ખૂટે એમ નથી. એવા
હતા પ્રેમાનન્દના અક્ષય રસબંડાર.

હું શું જાણું જે બહાલે મુજમાં શું દીકું ?
વારે વારે વાંકું જૂવે, મુખ લાગે મીકું;
હું શું જાણું જે બહાલે મુજમાં શું દીકું ?

એમાંના રસઆશ્ચર્ય, એમાંની દર્શનલાલસા, એમાંના સુવાકુંભ,
ચન્દ્રરાજનાં દર્શનમાધુર્યથી એ અદકેરાં કોટી કિરણો વર્ષતાં પ્રિય-
જનનાં મુખમાધુર્ય : બાળ્યકારો ! પૃથક્કરણ કરો, રસનાં પૃથક્કરણ કરો.
દયારામનાં એ એ ચરણોનાં : ચાકો ત્હારે વિરમજો ને ઉચ્ચરજો કે
એ એ ચરણોમાં કેટકેટલી આજની કવિતાઓનાં મૃગજરણાં વિરાજેલાં છે.

એ પ્રેમાનન્દની નગરીમાં, એ દયારામનું આતિથ્ય ઉચ્ચરતી
હવેલીઓ વચ્ચે સન્માન પામવાનાં મૂલ મ્હારે એ કેટકેટલાંક આંકવાં ?

વડોદરાનાં સન્માનનાં મૂલ મ્હારે મન તો મોંઘેરાં છે.

એટલું જ કે પ્રેમાનન્દનો પ્રધાન ગુણ છે પ્રસાદ. પ્રાસાદિક રીતે સહ થયું હોત તો એ પ્રેમાનન્દરીતિ કહેવાત.

આશ્ચર્ય થાય છે કે વડોદરામાં આજ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રશ્નભેદ થયો કે જીવતાની જયન્તી શી ?

જયન્તી ઉત્સવનું વિધિસૂત્ર તો એટલું જ છે કે

जयति तेऽधिकं जन्मनाम्रजः । त्वारा जन्मथी व्रज अधिकं
જયવન્તું છે એવું જોને કહો ત્હેની હોય જયન્તી.

સારું ગુજરાત ને મહાગુજરાત સાખ પૂરે ત્હેની જયન્તી.

લાખખોમાં એક વીર હોય, રાજધુરન્ધર હોય, સાધ્વી હોય. લાખખો વચ્ચે એકલ વીર શો ઉભે, એની જીવતાં ચે જયન્તી હોય. ને એ જ વધુ શોભે.

હિન્દુઓ કબરો નથી માંડતા કે કબરોને ફૂલ ચઢાવવાના પક્ષપાતીઓ હોય. કરમે ચઢયું શ્રાદ્ધ કરવાનું એ નિરાળી કથા.

હિન્દુઓ મૂર્તિપૂજક છે; જીવતાંની કે મૂલેલાંની ગુણમૂર્તિઓને તે પૂજશે જ.

વડોદરાના કોક કોક વતની જીવતાંની જયન્તી ઉજવી ચાડી ગયા છે. એટલે ‘ચાક્યાના માઉ’ જેવો ચાક્યાના પ્રશ્નનો જાણે પડ્યો પડ્યો કે ‘જીવતાંની જયન્તી શી ?’ અનેકગુણરત્ન મહારાજ સમાજરાવની, એમનાં આયુષ્યનાં અજવાળાંમાં જ એ જયન્તી ઉજવી

વડોદરા પોતે ઉજળું થયું નથી ?

એવે અવસરે લોકનેતા કે વંકાયો હોત કે સરકારી નોકર કે રાજનામું આપી વતને જમ બેઠો હોત તો હું એને વીરના સાચા સિદ્ધાન્તભેદ ઉચ્ચારત ને એની પ્રશસ્તિ ગાત.

હો એ મહારે મન તો વડોદરાનાં સન્માનનાં મૂલ્ય ગુર્જર દેશે તો એકબે દષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ જ છે.

વડોદરાનાં નરનાર ! જીવતાની જ્યન્તીઓ ઉજવી ઉજવી હજી ચાકતા મા. હજી તો સયાજીરાવ મહારાજ પ્રજાને કંઈ કંઈ પ્રજા-કલ્યાણો નવાજશે, ને વડોદરાની પ્રજાને અનેક જ્યન્તીઓ એમની ઉજવવાની આવશે.

સજ્જનો ! એક વેળા પૂર્વે કહ્યો હતો, ને આજે ફરીથી સાંભરે છે તેથી ફરીથી કહું છું એ પ્રસંગ.

ત્હમરે વડોદરે સુરસાગર સમું કવિતાનું અમૃતસરોવર ભરેલું છે; ને એ અમૃતસરોવરે એકદા હું યે પ્રેરણા પીવા આવ્યો હતો.

એક દન્તકથા એવી છે કે કામનાથ મહાદેવમાં પ્રેમાનન્દને એના ગુરુદેવ સાંપડ્યા હતા, જેણે પ્રેમાનન્દની જીહ્વાએ સરસ્વતી સ્થાપ્યાં, જેણે પ્રેમાનન્દને પ્રેરણાની પ્યાલી પામી.

ધરતીની બમ્બર સમી વિશ્વામિત્રીની એ ઉચ્ચી બેખડ, મહા-વૃક્ષોના ઘટાધેરવન્તો વનખંડ સમે એ યાગ, સાચ્યા સિંહઆજન્તો અન્તરિક્ષનો એ દિશાદેશ, તુલસી ક્યારા સમી સંન્યાસીઓની દહે-રીઓથી સોહન્તો એ આરો, વચ્ચે તેજપૂંજ સરખડું શ્વેતવર્ણ

ચન્દનીના ઢગલા સમોવડું શિવમન્દિર, ને ગુફાવાસી સમા ઉંડાણુના બાણુમાં વિરાજતા એ કેલાસસ્વામી; આજથી વીશેક વર્ષ પૂર્વે ત્યાં અમૃતઝરણીએ પ્રેરણાનાં પાણી પીવા એકદા હું આવ્યો હતો.

પ્રેમાનન્દની પરબનાં પાણી ત્યાં છે, ને એની પ્યાલી પીવા હું આવ્યો હતો.

સદાશિવનાં દર્શન કીધાં, ગુફાવાસી ઉંડાણુબાણુને ઘાટે એડો, એએક માળા ફેરવી, પ્રેમાનન્દનાં એએક પાનાંનો પાઠ કીધો, ધ્યાન ધર્યું, અન્તર ઉઘાડ્યાં, મહીં ઝીલાય તેટલું ઝીલ્યું, ને પછી ગયો વિશ્વામિત્રીને બીજે ઘાટે, જ્યાં જગજગતોની દેહવાસનાઓના મલમ-પટા થાય છે ત્યાં. Wrist watch ને સ્થાને માળા હતી, ને આછેરેક હતો ધડીકનો એ સંન્યાસવેશઃ વૈષ્ણવી ભક્તોના જેવો પ્રવેતવણોઃ જાણે કામનાથર્મા કામપૂર્ણાએ ચાંદનીની પાંખ સમોવડો ચન્દનઉપરણો ઓઢાડ્યો.

વડોદરાવાસીઓ ! તહમારે આરે આવીને પ્રેમાનન્દના અમૃતજલ પ્રેમાનન્દની રસપરબેથી એમ હું એકદા પી ગયો છું

ને પ્રેમાનન્દની ખડકીએ જઈને પ્રેમાનન્દના ધરની તીર્થયાત્રા ચે મહારા જીવન્મિત્ર લલિતજી સંગાયે જઈ કરી આવ્યો છું.

એ સ્મરણો આજ જાગે છે, એ રસરાજનાં તીર્થની કાંધેલી રસયાત્રાઓનાં રસસ્મરણો.

બદરીકેદાર કેટલીક વાર જાગ્યો છો ? અમરનાથનાં એકાદિ વેળાનાં હોય અમરતીર્થ.

પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યતીર્થે રસયાત્રાએ એમ એકદા હું આવી ગયો છું; પ્રેમાનન્દની પગળનાં પાણી પી ગયો છું.

પણુ ત્હારે એ માનન્તા સિંહરાજે પીંજરપૂર્વા સિંહ હતા; ને વિશ્વામિત્રી થે ઉતરતી વસન્તની આછીછીછરી વિશ્વામિત્રી હતી.

વડોદરાના થે એવા હતા રસના ઉપટી જતા રંગો. ત્હાં થે, આશ્રમતા સૂર્ય પેઠે, પ્રેરણા પાતાં હતાં એ મ્હને.

સજ્જનો ને સન્નારીઓ ! ત્હારે પ્રેરણા એટલે શું? ક્યાંથી ઉતરે છે એ પ્રેરણા? ને કેવી રીતે? કવિતાનાં મૂળ ક્યાં છે?

એ ગહન પ્રશ્નો છે, રસમીમાંસકોએ હજારો વર્ષથી એ ચર્ચા ચર્ચા. છે એમની એ ગહન ચર્ચા આજે નહિ માંડીએ.

પણુ એમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ તો આજ થઇશું.

ॐ મૂઃ મૂઃ સ્વઃ તત્ સચિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય
ધીમહિ ધીયો યો નઃ પ્રચોદયાત.

રસદેશમાં એ મહાત્મ્યા જરા ધટાવી જોઇએ.

પરમ બુદ્ધિને ઉઘાડતું, મહામેધાને પ્રગટ કરતું, ગેળમાંથી અવતરતું જે વરેણ્ય ભર્મ તે પ્રેરણા.

બ્રહ્માંડની આંખડી સમી કેા સવિતા દેવતાની આંખડીમાંથી એ અવતરે.

અને એ આંખડીઓતનું કવિવરે આંખડ ધ્યાન ધરે.

કવિતરુણીનાં મળ છે, બ્રહ્માંડદાર સમી, સૂર્ય કે ચંદ્ર સમી,
કેાઇક તેજઆંખડીની કીકીચુકાની ગહનતામાં.

જગતને અજવાળે છે એ જીવનને અજવાળે.

આલમાંથી વાદળી વરસે ને અંજલિ ઝીલે, આત્માં આત્મા
ઢાળાય ને આત્મનું એ ઝીલે, એમ સવિતા દેવતાનાં ભર્ગ જવાળામુખીના
અગ્નિભડભડતા ચન્દ્રરાજ ઉપર વરસે ને મધુરી અમૃતભરી ચન્દ્રિકાએ
પછી દશે દિશામાં દેવફૂવારા શી ફારી રહે: એ પ્રેરણાવર્ષણ ને
એ કવિતનિર્જરણુ.

ચિત્તક્ષોભમાંથી અમૃતની કવિતધારાઓ નથી નિર્જરતી. ખડ્ગ-
ગના ધાવ લોહીની શેડો ઉડાડે; ધરતી ફાટે તો એ જવાળામુખીમાંથી
લાવાના રસ રેલાય.

અમૃતને તો વરસે છે આત્માની પ્રસન્નતા. અમૃત સરિખડી
પ્રાસાદિક કવિતાના ફૂવારા થે ફૂટે છે, ચિત્તના સળવળાટોમાંથી નહિ,
ચિત્તની પ્રસન્નતામાંથી.

ચિત્તક્ષોભમાં નહિ, ચિત્તપ્રસન્નતામાં પ્રાસાદિક કવિતાનાં છે મૂળ.

મજનું લેલી ન મળી—કલાપીને શોભના ન સાંપડી, ત્હાં
સૂધી એમણે આયુષ્યભર આંસુ સાર્યાં-અગ્નિતણુખા શાં સલૂણાં
આંસુ સાર્યાં.

અને પછી—શોભના પામ્યા પછી કવિતા લખવા કલાપી
જીવ્યા હોત તો એ આનન્દની-અમૃતની કવિતા આલેખત. આત્માની
ગ્રીષ્મની નહિ, આત્માની સમૃદ્ધિશાક્તિની અમૃતવર્ષાની કવિતા ગાત.

મિનારે ચઢી પોકારતા બાંગીની આરઝૂની બાંગના પોકાર સામ્યા છે. પણ નિમાઝમાં અંગ ને આત્મા ઢાળ્યા પછી, મસ્જિદની ખુદાઇ શીતળતામાં એ અંગના ને આત્માના સન્તાપ શીતળાં-શરદ્બળ શાં શીતળાં થયા પછી, પ્રાણની પ્રસન્નતાની વાદળીમાંથી વરસે છે એ જ શરદનાં સ્વાતી.

આત્માની વેદનામાંથી નહિ, આત્માની પ્રસન્નતામાંથી વરસે છે જગતની પ્રાસાદિક કવિતધારાઓ.

કોણ કહેશે પ્રેમાનંદના આત્મામાં અગ્નિ હતાં? કોણ કહેશે પ્રેમાનંદના હૈયામાં જ્વાળામુખી હતાં?

સ્વાતીમાલા સમી દયારામની યે ગરબીઓ આત્માની પ્રસન્નતામાંથી નથી નિર્જરતી?

મેગળ મદનાં મોતી ઝરે છે: આત્માના અગ્નિની કવિતા એવી છે.

પરમ કવિતા અમૃતવર્ષિણી છે, અગ્નિવર્ષિણી નથી. ચિત્ત-ક્ષોભમાંથી નહિ, ચિત્તપ્રસન્નતામાંથી એ નિર્જરે છે.

કાલિદાસ ને ભવજૂતિની અમર રસકૃતિઓ શાકુન્તલ ને ઉત્તરરામ એ ચિત્તપ્રસન્નતાની પ્રસાદી છે. સંભારણાંનાં આંસુ યે ત્હારે, દયારામનાં કડવાં મટી મીઠાં થયાં છે તેમ, ખારાં મટી મધુરાં, વિષનાં મટી અમૃતનાં થાય છે.

આત્માના સરોવરમાં એ અમર પદ્મો પછી ઉગે છે, જેનાં પરિમળ યુગના યુગ સૂધી પૃથ્વી ભરી ભરી પથરે છે.

એ કવિતા અમર છે જે અમરોના દેશથી અવતરે છે.

મેધદૂતના અન્ત ભાગમાં તો એ છે કે શાપાન્તો મે મુનગ-
શયના કુત્થિતે શાડર્મપાણૌ.

છેક અન્તિમ ચરણુ તો એ વિરહકાવ્યનું ચે પરમ આશીર્વા-
દાત્મક છે:—

મા મૂદેર્ધ્વ ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિગ્રયોગઃ

સંભારણે વિરહ પણુ કેા અજ્ઞવણૌ બની રહે છે. માણ્યા
રસનાં યશોગાનને તો સહુ કોષ ગાય છે. વણુમાણ્યા રસનાં યશો-
ગાન ગાનારો તો વિરહો કવિરત્ન કેા કાલિદાસ જ.

**સ્નેહાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વંસિનસ્તે ત્વભોગા
દિષ્ટે વસ્તુન્યુપચિતરસા પ્રેમરાશી ભવન્તી ॥**

પરમ સુન્દર કવિતા આશીર્વાદ સમી હોય, અગ્નિવર્ષણહારી ન
હોય; અમૃતહેલી હોય, અંગારાની હેલી ન હોય; સંસારકલ્યાણુક
હોય, સંસાર સળગાવનારા શાપરૂપ ન હોય.

પ્રેમાનન્દના વતનમાં એટલો પુનરુક્તિદોષ બહારી લઈને ચે
ઉચ્ચરું છું કે અમૃતમધુરી પરમ કવિતા ચિત્તક્ષોભનો નહિ, ચિત્ત-
પ્રસન્નતાનો પ્રસાદ છે. અગ્નિના ઉછળાટ નહિ, રસાનન્દની ધારા છે.

પ્રેમાનન્દની કવિતા એ પ્રસાદભરી છે. દ્યારામની સર્વોત્તમ
ગરબીઓ એ પ્રસાદભરી છે. કાલિદાસનું મેધદૂત ને કાલિદાસનું અભિગ્ન-
શાકુન્તલ એ પ્રસાદછલકતી અમૃતવાદ્ધીઓ છે.

જગતની અમર કવિતા એવી છે: ડાન્ટેની Divine Comedy

જેવી, ઉપર ને ઉપર જગતકલ્યાણનાં પૂણ્યપ્રમથીયાં ચહડતી, બિયેટ્ટિ-સદોરી સ્વર્ગસોપાનનાં અદ્વાપગથિયે સંચરતી.

પ્રેમાનન્દની નગરીનાં નરનાર ! ખરી રીતે તો આ બધું ચે તહમારે તો પુનરુક્તિ સરિખડું જ હોવું જોઈએ.

સાત્વિક ગર્વ ને ગૌરવ પરમ ધરજો. ગુજરાતની સર્વોત્તમ કવિ-તાનાં સરૌવરનાં તહમારે ત્હાં તીર્થ છે.

ગુજરાતના આ પરમ કાવ્યતીર્થે આમન્ત્રી આટઆટલો સન્માનો છો આજ એને માટે આત્મન દાળી આભારી છું, આપ સૌનો ને પ્રત્યેકનો.

આત્માની પ્રસન્નતાના મહારા સૌને છે આશિર્વાદ. સદા શુભ વાંછજો; ને વાંછો તે સહુ પામજો !

અમદાવાદની ઇતિહાસરેખા

(રવિવાર, તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭ ને દિવસે સ્થાને
અમદાવાદ લોખાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ચોકમાં અર્પાયેલા
માનપત્રના ઉત્તરરૂપ બાધબ્ધ.)

પ્રમુખને સંબોધન

સાક્ષરત્વ કેશવલાલભાઈ !

આ મસ્તક સહેજે નમતું નથી એ એક એનો અવગુણ છે.

ગુજરાતના આજના સાક્ષરસંઘમાંથી આપ એકને જ આ મસ્તક
નમે છે.

બાવીશ-બાવીશ વર્ષના કાળના પડદાઓ પાછળથી આજે મૂકે
એક સાદ સંબળાય છે.

મુંબઈમાં આવા સમારંભમાં સર ચમનલાલ સેતલવાડ પ્રમુખ હતાઃ એમની ઝોળખ મહેને કરાવી હતી પ્રેક્ષિસર ગજ્જરે. વડોદરે મેજર માધવરાવ જાધવ પ્રમુખ હતાઃ એમના વીર શ્રી ખાસેરાવ જાધવની પિછાન મહેને કરાવી હતી પ્રેક્ષિસર ગજ્જરે. અહીં પ્રમુખ કેશવલાલભાઈ ! આપ છો. આપનો પણ પરિચય મહેને કરાવ્યો હતો પ્રેક્ષિસર ગજ્જરે.

ત્રણે સ્થાનમાં પ્રો. ગજ્જરના મિત્રો પ્રમુખ થાય એ અકસ્માત નથી.

મહારી મિત્રમંડળી —બાબારાવ, બિન્દુભાઈ, રણજીતરામ, મણિશંકર, એ પછી મહારી કવિતાના પહેલા પારખનાર, કેશવલાલભાઈ ! આપના પરમ મિત્ર પ્રો. ગજ્જર હતા.

આપના જેવા ગુજરગિરાના અઠંગ અભ્યાસી આચાર્યને હસ્તે આ અભિનન્દન પામતાં સંતોષ ને આનંદ થાય છે, હું મહાર્ક ધનભાગ્ય માનું છું.

સરસ્વતીઉપાસકને સરસ્વતીઉપાસક જ પૂરો ઝોળખે-પારખે.

સમાજનને સંબોધન

અમે જોગીઓનાં બાળ !
ગેરુ ધરીને ધરાવશું;
પીને પાઈ દર્શશું કાળઃ
અમે જોગીઓનાં બાળ !

ઘોળ્યા ચાંદા ને ઘોળ્યા સૂર્યને,
ઘોળ્યાં દિવસ ને રાત્રઃ
ઘોળી ઘોળીને સોમ સારવ્યો
છલકે એ અમ પાત્રઃ
પાત્ર ધર્યું મુખ જગતનેઃ
અમે જોગીઓનાં બાળ !

શોક ને મોહ સરી પડયા,
લાઘ્યાં સ્નેહ ને કલ્યાણ:
ઝાળી ભરી ભરી લાવીએ;
અમને આખવાની આણ:
થાળ પૂરી જગ પાઠવ્યા:
અમે જોગીઓનાં બાળ !

ગિરિ ગિરિના કણ સંઘર્ષા,
સોંપ્યા મનુને સમાજ:
કોઈએ રચ્યાં રક્ષણ દેહનાં,
કોઈએ પ્રાણકેશ સાજ:
ઉત્સવ જોઈને આનન્દીએ:
અમે જોગીઓનાં બાળ !

ગુજરાતની પાટનગરીનાં નગરજનો !

આપનો આભારી છું: તળશિયો કહેવાતો ત્હેને તુલસીદાસજી કરીને સ્થાપો છો. જ્યાં જ્યાં આવા સમારંભ ઉજવાયા છે તે ગુજરાતનો અને મહાગુજરાતનો પણ ગુજરાતની આ પાટનગરીમાંથી આજ આભાર માનું છું.

એક વેળા પ્રેમાભાષ હાલમાં મેં કહ્યું હતું કે અમદાવાદમાં નવીન હોદો શોધનારી સાક્ષરત્રિપુટિ છે. એ સાહિત્યત્રિપુટિ આજે પાછી અહીં મળી છે. એક તો આપણા પ્રમુખ 'વનવેલી'ના રચનાર. બીજો આપનો સેવક પોતે. ત્રીજાએ નથી ગુજરાતીમાં કે નથી સંસ્કૃતમાં નવો છન્દ રચ્યો. એમનો નવીન છન્દપ્રયોગ તો છે રાજલાષા અંગ્રેજીમાં. લઘુગુરના બંધારણ અનુસાર આપણા કમિસ્નર મિ. ચેટફિલ્ડ અંગ્રેજીમાં નવો છન્દપ્રયોગ રચી રહ્યા છે.

અમદાવાદના આજના સાહિત્યસત્રમાં આચાર્ય, હોતા ને અધ્યયુ એમ આજ અહીં એકઠા મળેલા છે.

અમદાવાદ અજ્ય નગરી છે.

ખાનપુરને સ્થાને આરે અકબરશાહના રણદામાં વાઝાં ત્હારે અમદાવાદ ઉંધતું હતું.

ન જાગે, ન જાગે ત્હારે ઉંધ્યાં જ કરે: જાગે ત્હારે અજ્ય જાગે.

ન ભયું ત્હારે કાંધ ન ભયું. ભયું ત્હારે કલાપ્રદર્શન ને સંગીતપ્રદર્શન બને સંગાયે ભયું.

સરસ્વતી ઉપાસકોની સ્થામું ન જ જોયું—ન જ જોયું ત્હાં સૂધી ન જ જોયું. જોવા બેઠું છે આજ ત્હારે પોતાના ત્રણ ત્રણ સરસ્વતીપુત્રોને સંગાયે સન્માનવા નીકળ્યું છે.

આજથી એએક માસ ઉપર સ્વપ્નું ચે નહોતું કે આ ઇસ્ટરના તહેવારોમાં આપ આ સમારંભ ઉજવશો. તે પૂર્વે તો નિશ્ચય થયો હતો કે ગુજરાત છોડી બંહાર ગએલા ગુજરાતીનો—રા. અમદાવાદ શંકરનો—ઉત્સવ ઇસ્ટરમાં અમદાવાદમાં ઉજવવો.

અને પરમ દિવસે આપ સન્માનો છો સર રમણલાખને.

આમ પોતાના ત્રણ ત્રણ સરસ્વતીસંતાનોને અમદાવાદ આજ સન્માનવા નીકળ્યું છે.

અમદાવાદ અજ્ય નગરી છે.

અમદાવાદના શા શા ઇતિહાસ કહું? અમદાવાદના હુન્નરઉદ્યોગના ઇતિહાસ કહું? અમદાવાદની સાક્ષરતાના ઇતિહાસ કહું? અમદાવાદની ધાર્મિકતાના ઇતિહાસ કહું?

ત્રણેય જાણ્યે આપને આશ્ચર્ય થશે કે ધાર્મિક ઇતિહાસ એ જ અમદાવાદનો પરમ ઇતિહાસ છે.

અમદાવાદનો સાચો ઇતિહાસ આપણે અમદાવાદીઓ જ હજી જાણતાં નથી.

યૂરોપમાં નવો યુગ બેઠો: વોટે સ્ટીમ એન્જીન શોધ્યું. મીલ આગગાડી આગબોટથી હુન્નરઉદ્યોગે નવું સ્વરૂપ લીધું. Industrialism નો યુગ યૂરોપમાં ઉગ્યો.

ઓગણીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં ગુજરાતે એ દીઠું; યૂરોપ પછી ત્રણ દાયકે.

૧૮૫૨માં બરૂચમાં મીલ સ્થપાઈ. ૧૮૫૮માં અમદાવાદમાં મીલ સ્થપાઈ. અમદાવાદના પંચે ઉચ્ચાર્યું કે મીલ એટલે મ્હોટો રહેંટિયો અને મીલ કાઢનાર એટલે રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળા.

રહેંટિયો એ સાદું મશીન છે. દસ દસ ત્રાકો સાથે ફરવે ત્હેવા રહેંટિયા શોધવાનાં મથન થયાં છે. મીલ એ હજારો ત્રાકો ચલાવનારો રહેંટિયો છે.

પછી તો અમદાવાદમાં ને મુંબઈમાં મીલઉદ્યોગ ખીલી નીકળ્યો. અમદાવાદે અને મુંબઈએ માનચેસ્ટર ને લીવરપુલની સ્પર્ધા માંડી.

પણ સાબરમતીમાં સ્ટીમર ચલાવવાનાં રણછોડભાઈનાં સ્વપ્નાં, અમદાવાદને ખરેખર માન્યેસ્ટર બનાવવાની રણછોડભાઈની ભાવના પાર ન પડી. હવેનાંઓને એ સ્વપ્નુંય આવતું હશે કે કેમ એ તો મીલએન્જ-ટોની મંડળી જાણે.

અને શું આ નવયુગમાં જ અમદાવાદ હુન્નરઉદ્યોગનું મથક થયું છે ?

ના, ના. ઇતિહાસ જૂદું કહે છે.

આજ તો અમદાવાદ ૩ જ કાંતે છે. પૂર્વે અમદાવાદ ૩ કાંતતું: રેશમ કાંતતું; કસબ કાંતતું; તથા તાર ઉપર અમદાવાદનું જીવન અવલમ્બતું.

અમદાવાદનું કાપડ, અમદાવાદનાં અતલસ ને મશરૂ, અમદાવાદનો કીનખાખ ભારતવિખ્યાત અને યુરોપવિખ્યાત હતાં.

અમદાવાદીઓને આજ કદાચ કીનખાખ નહિ ગમતો હોય: ૧૯૦૩ ના દિલ્હી દરબારમાં લેડી કર્જીને અમદાવાદના કીનખાખનો પ્રબો પહેર્યો હતો.

અમદાવાદના શેઠીઆઓને હું એ પૂછું છું: અમદાવાદની મીલ એન્જ-ટોની મંડળીને મારી એ વિનાંતિ છે; ૩ તો આપ ૭૦ વર્ષથી કાંતો છો; ૭૦ વર્ષે આગળ પગલું હવે કંહારે ભરશે ?

રેશમ ને કસબ હવે કંહારે કાંતશે ? અમદાવાદ પોતે શણગાર-રૂપ હતું એટલું જ નહિ; અમદાવાદ ભરતખંડને અને યુરોપખંડને એ શણગારતું.

આજે ઢાંકો છો, શલ્યુગારતા નથી. અમદાવાદીઓ ! પાછા ભારતને ને યુરોપને કંહારે શલ્યુગારશે ?

સરત જેવી જ અમદાવાદમાં યુરોપની કોઠીઓ હતી. સર ટોમસ રો અમદાવાદમાં એક વર્ષ રહી ગયા છે, જહાંગીર બાદશાહની સંગથે.

ઇસ્લામ યુગમાં દરબારીઓને ખીલઅત (ઝબ્લા) અપાતા. હજારો ખીલઅતો બાદશાહોને પ્રતિ વર્ષે જોઈતા.

તે કંહાં બનતા ? યુરોપથી આવતા ?

ભારતમાં અનેક જગાએ એ ખીલઅતો વણાતા. આ બાબત અરહાનપુરમાં ને અમદાવાદમાં તે બનતા.

સોનાની ટંકશાળ આજ ભારત માગે છે. સર બેસીલ બ્લેકેટ ના પાડે છે. સર પુરુષોત્તમદાસ એને આજ અસંભવિત કહે છે.

આધને અકબરી જઘને જૂઓ; અને આધને અકબરી પુસ્તક-શાળાના તાળામાં જો હોય તો અમદાવાદની પોળો જઘને જૂઓ.

અકબરશાહના ભારતમાં રૂપાની તેર ટંકશાળો ને સોનાની ચાર ટંકશાળો હતી.

એ ચારમાંની એક સોનાની ટંકશાળ અમદાવાદમાં હતી. હજી એ એ હવેલી ટંકશાળ ને એના રક્ષણહાર ટંકશાળી કહેવાય છે. ત્યાં મહારી શાળા બેસતી. એ ટંકશાળનો આ સિક્કો.

અમદાવાદનું કાપડ યુરોપ ખરીદતું; અમદાવાદના ખીલઅતો બાદશાહો સમર્પતા; અમદાવાદના સિક્કો-સોનાના ને રૂપાના-દેશભરમાં સર્વમાન્ય હતા.

જગાભાષવાળાઓનો માણેકચોક કહેવાતો. શાન્તિદાસ શેઠને ઘેર પાલીતાણાનું રાજ્ય ગીરો હતું.

અમદાવાદની શાખ ? હુંડીનો રિવાજ સામાન્યતઃ Three days' grace નો છે. માણેકચોકનો રિવાજ હતો કે આજ અતાવે તો આજ ભરવી. એમાં Grace શી ?

સોનાની ટંકશાળ હતી ત્યાં આજે તો જોડાનાં પાટિયાં ને સદાનાં બળર છે. વચમાં તો બે-બે સદા બળર અમદાવાદમાં હતાં. દયાધર્મના પ્રચારક મહાવીર સ્વામીની ત્યાં જ્યન્તિ ઉજવાય છે ને એ જ્યન્તિને દિવસે અદ્યાત્મક રીતે આજ તો મારામારી થાય છે.

અમદાવાદના રહેંટિયાવાળાઓ ! ૩ કાંતો છો. પાછા રેશમ ને કસખ કાંતતા ક્યહારે થશો !

ને અમદાવાદનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ? હુન્નર ઉદ્યોગના ઇતિહાસથી એ કાંઈ ઉતરે એમ નથી.

અમદાવાદને ગોંદરે ત્રણ તો ગુજરાતના મ્હોટા કવિવરો થઈ ગયા. વેંગણપુરમાં—ગોમતીપુરમાં શામળભટ થયા. ખાડિયામાં દેસાઈની પોળમાં અખો થઈ ગયો. સ્વામીનારાયણના મંદિરની છાયામાં દલપતરામ થયા.

અમદાવાદીઓ ! એમનાં ઘરે જોવા ગયા છો ક્યહારેક ? સ્ટ્રેટર્ડ-વાસીઓએ શેક્ષપીઅરનું ઘર ન દીઠું હોય એમ બને ખરું ?

શેઠીઆઓ જોવા ન જાય; ગાંધીજી જોવા ન જાય; સાહિત્યકારો ! ત્હમે એ ત્રણેનાં ઘર જોઈ આવ્યા છો ? ને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ ! ત્હમે ?

‘સરકારી કોલેજમાં તો ખોટું બહુતર બણાવે છે.’

ઓ સાચું સ્વદેશી બહુતર બણાવનારાઓ ! શામળના-અખાના-
-દલપતના કાવ્યતીર્થે ત્હમે આચાર્યો, ઉપાચાર્યો, વિદ્યાર્થીઓ કેટકેટલી
યાત્રા કરી આવ્યા છો ?

ન્હાના કવિઓ થયા અમદાવાદમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય, ખુલાખી-
રામ, અલખખુલાખી, ભોળાનાથભાઈ, હરિલાલ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ,
ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અને આજના આપણા પ્રમુખ.

અમદાવાદ ! તું ત્હારો સાહિત્યનો ઇતિહાસ જાણે છે ? શોધ,
ખોળ ને જાણ. ત્હાઈં પોતાનું તો જાણ. સરકારની ભૂલ સુધારનારાઓ
યે ત્હને ત્હાઈં નહિ બણાવે. આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે નહિ જવાય.
તુંજ ત્હાઈં શોધ ને જાણ. ત્હારી કુલકથા, ત્હારી પૂર્વજવંશાવલિ,
પરાયો કોણ આવીને પઢાવશે ?

અને અમદાવાદનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તો ત્હેના હુન્નરઉદ્યોગના
કે સાક્ષરી ઇતિહાસથી યે અજાણ છે; સારા ગુજરાતમાં અદ્ભુત છે.
અમદાવાદ એટલે ગુજરાતની ધર્મગંગોત્રી.

ધરિલામી યુગમાં ચચેલા ધરલામી ઓલીઆઓ અમદાવાદની
ચારે દિશાઓ ઘેરીને પડેલા છે. ઉત્તરે વિરાળ છે દરિયાખાન; પૂર્વે
વિરાળ છે મલેક શાહખાન; દક્ષિણે છે શાહઆલમના ને વટવાના
રાજા; અને પશ્ચિમે છે સરખેજનો રાજા.

છેક હેમચંદ્ર સુરીથી માંડીને સરચંદાસજી સૂધીનો અમદાવાદનો
૭૫૦ વર્ષનો હિન્દુઓનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જગતની કોઈ પણ નગરીને
જાણાવે ત્હેવો છે.

અમદાવાદ વસ્તી પહેલાં અંહિ કર્ણાવતી નગરી હતી: સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા કરણદેવે વસાવેલી. કરણેશ્વર મહાદેવ એ જ એક માત્ર એના અવશેષ આજ છે.

એ કર્ણાવતીમાં હેમચંદ્ર સુરીનો ઉપાશ્રય હતો. હેમચંદ્ર સુરી ધંધુ-કાના વતની હતા. મોઢ વણિક હતા. પાંચ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી. અને પછી કલિકાલસર્વજનુ પિરદ પામ્યા હતા.

એમની સાહિત્યસેવા યે અદ્ભુત હતી. પ્રાકૃત અષ્ટાધ્યાયિની-સિદ્ધ હેમચંદ્ર અને દ્વાશ્રય એ એમના મહાગ્રંથો. અને વધારે પૂછવું હોય તો પ્રમુખશ્રીને પૂછજો, એટલે જાણે મોટા સાહિત્યભંડાર ઉઘાડ્યો. એમ આપને લાગશે.

ને પછી થઇ અમદાવાદની સ્થાપના. માણેકચોકમાં માણેકનાથ ખાખીની ધૂણી હતી. આજે યે એનો બગવો ઝુડો માણેકચોક ઉપર ફરકે છે.

ઇસ્લામી બાદશાહતનો કોટ રોજ ને રોજ ચણાતો, રોજ ને રોજ પડતો. માણેકનાથની કંથાગોદડીની દંતકથા તો વાંચનમાળામાં યે બણાવાય છે અને હવે તો સર્વાવિદિત છે.

ઇસ્લામી બાદશાહે, પાટણ પાયામાંથી ઉખેડી નાંખી અહમ્મદાબાદ સ્થાપનાર અહમ્મદશાહે અમદાવાદની સ્થાપનાની મંગળ ઘડીએ ગણેશજીહારી મૂકી; ગણેશપુરજી માંડ્યો: પોળોનાં નામ પાડતાં પ્રારંભમાં માણેકચોકમાં પહેલી પોળનું નામ મુહર્ત પોળ પાડ્યું. એમ હિન્દુ મંગલકાર્યની માંગલ્યભાવનાઓ ઇસ્લામી બાદશાહે પાળી. કદાચ માણેકનાથ ખાખીએ પળાવરાવી.

ગણેશપ્હારીને આજ તાળાં દેવાયાં છે. ગણેશપુરુષ ઉપર આજ પોલીસ ચોકી છે. મૂઠતપોળ આજે-એ અપ્લીલ શપ્દને માટે ક્ષમા કરશો-મૂતર પોળને નામે પ્રખ્યાત છે.

માણેકનાથ પછી દોઢસોક વર્ષે અમદાવાદમાં થયા જૈનોના દ્યુથર.

અમદાવાદીઓ ! જાણો છો કે અમદાવાદ જૈનપુરી કહેવાતી ? અને જૈનધર્મના દ્યુથર અમદાવાદમાં થયા ? ખ્રીસ્તીધર્મના દ્યુથરની પૂર્વે પચાસેક વર્ષે અમદાવાદમાં જૈનધર્મના દ્યુથર થઇ ગયા.

એ હતા સંસારી સંત. એ લહીઆ હતા. મોતીના દાણા જેવા એમના અક્ષર હતા. સાધુઓ ધર્મશાસ્ત્રો એમને લખવા આપતા. આજ જેમ કોઠે કોમ્પોઝીટર વિદ્વાન થાય એમ લખતાં લખતાં એ પઢયા. એમની બુદ્ધિમાં એમ વસ્તુ કે શાસ્ત્રાનુસાર ધર્મ નથી. એમણે કહ્યું મૂર્તિ-પૂજા બંધ કરો. એમણે પંચાંગ સૂધી યતિઓ પાઠવ્યા. એ મહાપુરુષ તે જૈન પ્રોટેસ્ટન્ટીઝમના સ્થાપનાર, જૈન સ્થાનકવાસી સંઘના પ્રવર્તક, લોકાશાહ.

તે પછી પોણાક સૈકા પછી અમદાવાદમાં થયા ઇતિહાસપ્રખ્યાત હીરવિજય સુરીજી. હીરવિજય સુરીજી એટલે અકબરશાહને દમાધર્મ પ્રતિબોધનાર મહાસુરી.

વતને પાલણપુરના; માતિએ ઝોશવાળ.

એવું બન્યું: આજ જેમ પગવાય છે એમ તે વેળાએ પણ હીરવિજય સુરીજીને પગવનારા હતા.

ગુજરાતને મુગલસુખો અમદાવાદમાં રહેતો: સૂખા પાસે લાગ-વગવાળાએ સૂખાને લંબેચે. હીરવિજય સુરીને પકડવા ઇસ્લામી જમદારો છૂટ્યા !

આપણી અમદાવાદની પોળો એટલે નહાનકડા કિલ્લા; અને પોળની બારીઓ એટલે જૂનાગઢના રા'ખે'ગારના ઉપરકોટને છે એવી કિલ્લાઓની નાઠાબારીઓ. એ નાઠાબારીઓથી હીરવિજયસુરી નાશી છૂટ્યા.

દરમિયાન પાયતપ્તમાં બીજીજ ઘટના બની.

અકબરશાહ રાજમહેલમાં બેઠા હતા, ને બહાર ઢોલ ત્રાંસા નગારાં શરણાધરોનો ગંજવર શોર ગાળ્યો. કહેવત છે કે 'વાણીઓ વરધોડે.'

બાદશાહના કાન ચમક્યા. પૂછાવ્યું શું છે? પાષંદે આવી કહ્યું, જેનોનો વરધોડો છે. પૂછાવ્યું. શેનો? કહ્યું, એક સ્ત્રીએ તપશ્ચર્યા કીધી છે ત્હેનો. તપશ્ચર્યા? હા, ખુદાવિંદ! જ માસના અપવાસ. જ માસના અપવાસ? પૂછો શી રીતે કીધા? પૂછી આવી કહ્યું, બાઈ કહે છે કે ગુરુપ્રતાપે કીધા. બાદશાહે કહ્યું, બાઈને પૂછો એવા એમના ગુરુ કોણ? પાષંદે પૂછી આવી કહ્યું, હીરવિજય સુરી.

દિલ્લીના બાદશાહે અમદાવાદના સૂબાને દરબાન લખ્યું, સકલ માન અકરામ સાથે સુરીજીને પાયતપ્તે ભેજો. હાથી, ઘોડા, રથ, સુખપાલ, માગે તે આપજો. માર્ગે રક્ષણ કાળે સેના આપજો.

સૂબાએ માન્યું મૂવા. કોઇએ બાદશાહી દરબારમાં ફરિયાદ કીધી કે શું? ખબર કહાડી. સુરીજી ભર્ય પાસે ગંધાર ગામે હતા. સૂબાએ ખેપીઓ પાઠવ્યો. સુરીજી અમદાવાદ પધાર્યા. સૂબો મળ્યો, બાદશાહી રૂકો સંભળાવ્યો. હાથી, ઘોડા, રથ, સુખપાલ, સેના—શું શું જોઇશે? પૂછ્યું. સુરીજીએ કહ્યું અમારે કાંઇ ન અપે: અમે પરિત્રાજક. સૂબાએ કહ્યું, માર્ગે રક્ષવાને માટે સેના? સુરીજીએ કહ્યું, અમારે કશું રક્ષવા જેવું હોય નહિ. અમારે સાધુઓને લૂંટાવાનો બચ રો ?

એક જૈન સુરી સાથે મ્હેં ય એકાદ દિવસ વિહાર કરીધો છે. આપણા તો એવા મણુમણુના જ વિહાર હોયને? કંઠણુ યતિધર્મનું પાલન મ્હેં તો નજરે દીઠું છે.

હીરવિજય સુરીજી ક્તેહપુર સીકી સંચર્યા. અકબરશાહને પ્રતિ-
બોધ્યો.

તે પછી દોઢસો વરસે અમદાવાદમાં થયા દરિયાપુરી સંપ્રદાયના ધર્મસિંહ મુનિજી. વતને જામનગરના. એમણે જૈન સૂત્રોના ટપ્પા પૂર્યા-બાપ્પ રચ્યાં. પોતે તો હતા સ્થાનકવાસી. એવા નિષ્પક્ષપાત ટપ્પા પૂર્યા કે દહેરાવાસીઓ પણ એ બાપ્પ ભણે છે. સ્થાનકવાસી-ઓમાં જતિઓ જ હતા. ધર્મસિંહ મુનિએ સાધુપ્રણાલિકા પાઠી સ્થાપી.

પછી થયા યશોવિજય ઉપાધ્યાય-જેની પાકી આજ સાઈ અમદાવાદ પાળે છે.

ઝવેરીવાડે આમલીપોળનો સાગરગચ્છ પણ યશસ્વી થયો, અને હેમાં થયા ખાખી બાવા જેવા બુદ્ધિસાગરજી. અને પાંજરાપોળે આજ વિરાજે છે વિજયનેમી સુરીજી.

જગદંબાના-અંબાજી માતાના ભક્તો પણ અમદાવાદમાં ઘણા હતા ને છે. એમાં મ્હેંટરા થઇ ગયા જીગલખાંધવો વલ્લભધોળા, જેમની જયન્તિ આજે યે અમદાવાદ ઉજવે છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં થઇ ગયા મહાપુરુષ છોટાજી મહારાજ; જાણે સાત્વિકતાની જ મૂર્તિ.

પછી અમદાવાદમાં સ્થપાયો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય. લોક કહે છે 'ટાપી ને ટીલું અમદાવાદમાં હારે આવ્યાં.'

હડીભાષની વાડીની-તે વેળા વાડી ન હતી-જગા સહજનંદ સ્વામીને આપવા કલેક્ટરે કહ્યું. જોષ, નિરખી, સ્વામીજીએ કહ્યું; આ સ્થાનમાં આસુરી ધન છે, અમારે એ ન ખપે. પછી શહેર વચ્ચે એક ઉજ્જડ ટેકરો હતો. એ ટેકરે મંદિર બાંધ્યું ને શિખરે ધ્વજગરો ચઢાડ્યો.

એમના થયા અયોધ્યાપ્રસાદજી અને કેશવપ્રસાદજી. એમના સંપ્રદાયમાં થયા નિત્યાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી વિગેરે.

ગોપાળાનંદ સ્વામી સમર્થ યોગી હતા. નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે અમદાવાદમાં દલપતરામ સંસ્કૃત શીખવા રહ્યા હતા; નેત્હારે રા. બ. ભોળાનાથભાષને પીંગળ ભણાવતા.

સહજનંદ સ્વામીના સમકાલીન થયા રામમોહનરાય. એમણે બંગાળમાં બ્રહ્મસમાજ સ્થાપ્યો. ભારતને પશ્ચિમ કાંઠે એના વાયુ વાયા.

પણ બ્રહ્મસમાજની બ્રહ્મવલ્લી મુંબઈઅમદાવાદને પીવી કપરી પડી. એ સોમવલ્લી જીરવવી અંહી વસમી લાગી. એટલે એનું Diluted સ્વરૂપ પ્રાર્થના સમાજ મુંબઈમાં સ્થપાઈ; અને એ મુંબઈ પ્રાર્થના સમાજનું યે Diluted સ્વરૂપ અમદાવાદમાં સ્થપાયું, રા. બ. ભોળાનાથભાષના પ્રમુખપદે.

અને પછી થયા પ્રેમદરવાજે સરયૂદાસજી મહારાજ. એમની કથા સાંભળવા સેંકડો લોક જતાં. ત્યાં અનેક સદાવ્રત અપાતાં. તે દેવ-લોક સંચર્યા ત્યારે અનેક ભજનમંડળીઓએ એમની શયયાત્રામાં ભજન ગાયાં હતાં.

અને આજે છે મોક્ષમંદિરના મહારાજ: સાદા, સરળ, સેવા-લાવી, ભજનિક.

આજે જે, વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી વીત્યા પછી પશુ અમદાવાદને ગાંધે છૂટીછવાયેલી વેરાયેલી સમી સંસ્કૃતની દશેક પાઠશાળાઓ છે. એમાં અઢીસોક વિદ્યાર્થીઓ પ્રાચીન આર્યત્વનો અભ્યાસ કરે છે. એકઠા કરે તો એક કોલેજ થાય. થશે કોંક આર્યભાવનાવન્તો મુંબઈ સરકારનો મન્ત્રી થશે ને નાઇકહુડ આપવા-અપાવવા સમર્થ થશે, ત્યારે અમદાવાદના કોંક લક્ષ્મીપુત્રના લક્ષ્મીબળથી એ પાઠશાળાઓનું સંગઠન થઈ અમદાવાદમાં સંસ્કૃત કોલેજ સ્થપાશે.

અમદાવાદનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અમદાવાદના અન્ય સર્વ ઇતિહાસોને ઓછાયામાં નાખે એવો નથી શું ?

અમદાવાદ એક અજબ નગરી છે. પોળે પોળે દહેરાં ને ઉપાશ્રય ને મંદિરો ને પ્રત્યેક પોળ એટલે ન્હાનકડો કિલ્લો; પ્રત્યેક પોળ એટલે ન્હાનકડું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

આજ આપણે એ બધું બદલીએ છીએ, પોળા પાડી સડકો કરીએ છીએ. મ્હારે તો એક જ કહેવાનું છે કે સુધારવા જતાં સુધારાને નામે બગાડતા મા.

અને છેલ્લે છેલ્લે અમદાવાદમાં આવ્યા ગાંધીજી. એથી અમદાવાદને લાભાલાભ ઉભય થયા છે. અમદાવાદ જગતવિખ્યાત થયું. ખંડ ખંડમાંથી યાત્રાળુઓ અમદાવાદને આંગણે આવ્યા. “સાબ્રમતી જલ લોટી લોટી ગંગાયમુના આય બસે” એટલે સૂધીની અતિશયોકિતઓ ગવાઇ. એના અનુભવ આપણને સહુને તાજ જ છે. વધારે તો શું કહું? કહીશ તો કદાચ કેટલાક માનશે જે નહિ. આવેથી હું જે મોહો હતો. ‘ડુંગરા દૂર ચક્રી રળિયામણા રે.’ આવેથી લાચું કે શલ્યાઓ અહલ્યાઓ થઇ ગઇ છે. દૂરથી ઝંખાણું કે પાટણુ-વાડિયાના પડોશીઓ ગાંધીજીને અડકવે સંત થયા છે. પાસે આવીને બેસું તો એમના નેતાઓનો દીઠો મ્હોટ બાળે બદલાશેનો સંધ.

અસહકારથી દૂભાયેલાં દુઃખિયાનો એક જ હતો અમદાવાદમાં વિસામો, એક જ હતું હૈયાની વરાળ ઠાલવવાનું ઠેકાણું. અમદાવાદની પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહકો વિશે સ્વ. મનસુખભાઈ રવજીભાઈએ મહેને શું કહ્યું હતું તે હું જાણું છું. એ સ્વ. મનસુખલાલ માટે શ્રી. મણીલાલ કોઠારીએ મહેને શું કહ્યું હતું તે હું જાણું છું. એ મણિલાલ કોઠારી વિષે બીજાએ મહેને શું કહ્યું હતું તે હું જાણું છું. સૂરતના કલ્યાણજીભાઈ અને ખેડાના મોહનલાલ પંડ્યા વિષે શ્રી. ગોપાળદાસ દરબારે મહેને શું કહ્યું હતું તે હું જાણું છું. કેટલાકે એ લોકોને મહારે મોઢે 'હરામખોર' કહ્યા છે. હું તો આજ છઠ્ઠ વર્ષથી જાણું છું ને એક જ શબ્દ ઉચ્ચારું છું કે એમના નેતાઓ એટલે મોઢે લાગે બદમાશોનો સંઘ.

આજ તો ઘણાંઓએ એ જોયું છે, ઘણાંઓ એ ઉચ્ચારે છે. મહારો વાંક એ કે મહેં પહેલ્લું જોયું અને પહેલ્લું ઉચ્ચાર્યું.

અને હવે? અમદાવાદીઓ! હજીયે અમદાવાદ ગુજરાતની પાટનગરી છે. ગુજરાતનો લો ક્લાસ અહીં ઉધડે છે. ગુજરાતની વિદ્યાપીઠ સરકાર અહીં સ્થાપશે. અમદાવાદનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે.

અમદાવાદીઓને મહારો એક જ સંદેશ છે. વૃદ્ધ હો કે જુવાન હો, સ્ત્રી હો કે પુરૂષ હો, મહારું એક જ વચન છે. ભવિષ્ય ભણી નહાળે છે તે સદાનો જુવાન જ છે.

પાંચસો વર્ષના આયુષ્યનું શહેર વૃદ્ધ નથી જ. અમદાવાદ! તું હજી જુવાન છે, અને તારે હજી કંઈ કંઈ સંસારખેલ ખેલવાના છે.

મહારી તો ઉત્તરાવસ્થા આજથી ખેસે છે. વનમાં હમણાં પ્રવેશું છું, પણ વનનાં આમંત્રણ આજથી પાંચેક વર્ષ પૂર્વે આવ્યાં હતાં.

અમદાવાદના, ગુજરાતના અને મહાગુજરાતના નવયુવાનો ને નવયુવ-
તીઓ મહારાં વારસદાર છે. આવતાં વર્ષોના પડધા સમા વનનાં આમં-
ત્રણ તો મહને કંઈક વર્ષોથી સંભળાયાં છે. અને નવજુવાનો ને નવ-
યુવતીઓને મહારો વારસો લળાવીને હળવે હૈયે આજ હું વનમાં
પ્રવેશું છું.

વનનાં આમંત્રણ આપ્યાં, સાહેલડી !

પુર ને મહેલ શી ઉણપો હશે ?

લીલમલીલી એ કુંજો ઘેરાય, ત્યાં

એવી વિરાટની વિભૂતિ શી વસે ?-વનનાં આમંત્રણ૦

વનમાં કોયલડી ટહુકે, સાહેલડી !

પુરમાંની મેના તો પીંજરે પડી;

વનમાં કેા ગોપિકા ગાજે ગગનભરી,

પુરમાં પટરાણીઓ રમણે ચહડી-વનનાં આમંત્રણ૦

વન માંહિ કેસરીની કેસર, સાહેલડી !

પુરમાં કિરીટીનાં કિરણો સ્ફુરે;

વનમાં વૈરાગ્ય ને વિલાસ છે સોહામણા,

પુરમાં દુર્વણનાં સ્વપ્નાં ઉરે:-વનનાં આમંત્રણ૦

વનમાં સરોવર ઘેરાં, સાહેલડી !

પુરના તો કુંડ કાંઈ છાછરછટ્યા;

વનમાં શકુન્તલા, ને વન માંહિ રાધિકા,

પુરમાં તો કુબ્જનાં કામણ, ભલા !-વનનાં આમંત્રણ૦

વન કેરું આંખલા મ્હોર્યાં, સાહેલડી !

પુરમાં કટોરાધાટ કુંડા ઉભાં;

વનમાં જોગી જહાંગીરી માણે, સખિ !

પુરમાં ગરીબીનાં દિલડાં દૂબ્યાં:-વનનાં આમંત્રણ૦

વનમાં તપોવને તપસી, સાહેલડી !
 પુરમાં વણિક કાંઈ વણજે ખાત્યા;
 વનમાં તે વિશ્વનો વિહારી વિહારે, ને
 પુરમાં મનુષ્યની ઝળકે કલા:-વનનાં આમંત્રણ૦

વનનાં આમંત્રણ આવ્યાં, સાહેલડી !
 પુરનાં ચે પુણ્યપાપ ઓછાં નથી;
 વનની મૂઠલીમાં સીતા ને રામજી,
 રમણું ત્યાં વનની કથાઓ કથી;
 ચાલો, વનવનની કથાઓ કથી:-વનનાં આમંત્રણ૦

ચડોતરનો ગુણભંડાર

(રવિવાર તા. ૧ લી મે ૧૯૨૭ ને રોજ નડિયાદમાં ખડાયતાની
વાડીના વિશાળ ચોકમાં અર્પાયેલા માનપત્રના ઉત્તરરૂપ બાષણ)

જલપૂર્ણ સરોવર હેલે ચહક્યાં,
ઘેરી ગોમતીએ તરુ ઝૂક્યાં;
ફૂલી શારદવેલ પ્રકુદ્ધ ફૂલે,
ન્યંહિ ભક્તમયૂર ટહુક્યા;
રસિકાઉર શાં ઝરણાં ઝીલતો
નદ સપ્તજલે ન્યંહિ ઝૂંબ્યો;
રસવાડી ખીલી રસિયાંની શું ?
એ રસવન્તી ગુર્જરી કુંજો.

આડતરનાં રસરસીલાંઓ !

ગુજરાત એટલે એક વિશાળ આંખાવાડિયું; અને ગુજરાતના
નિરનિરાળા પ્રાન્ત એટલે ગુજરાતની વનકુંજો. ગુર્જરદેશની વિશેષતા
જ એ કે ગુજરાત એટલે કુંજનિકુંજોવન્તી અમરાવતી.

અને ચડોતર એટલે ગુજરાતની ફલદુપ રસકુંળે, ચડોતર એટલે ગુજરાતનું પ્રજા. ચડોતરને મધ્ય ભાગે જન્મના સમી કે મહાનદી હોત તો ચડોતર કદાચ વૃજને ચે હરાવત. ચડોતરના વૃક્ષરાજે ને ચડોતરની વનકુંળે પ્રજાની વનકુંળેથી વડેરી છે. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે પણ મથુરા સમેટી દારિકા વસાવી, ને દારિકા સમેટી ચડોતરના ગોમતી-ધાટની વનકુંળે વસાવી. સાગરતીરે જાણે પ્રજા સાંભર્યું ને પ્રજાથી ચે અદકેરી રસકુંળેમાં આવી વસ્યા. પણ ચરોતરમાં એકે જન્મના જ નથી.

કાઠિયાવાડમાં અમે મસ્કરી કરતાં, ગુજરાતીઓની દૃષ્ટિમર્યાદા બહુ ટૂંકી. ક્યાં ચે જમને ગુજરાતમાં ઉભો તો ઝાડવાં દૃષ્ટિને ઘેરી રૂંધી અવરોધી ઉભાં છે. કાઠિયાવાડમાં તો માઇલોના માઇલો સૂધી, પંખે-રૂની પેઠે, દૃષ્ટિ ઉડીને પાછી આવે.

ગયે અડવાડિયે જ ચડોતરની વનલક્ષ્મીમાં ભમી આવ્યો છું ને ભાખું છું; ચડોતરની વનલક્ષ્મીમાં ભમવું મ્હને તો ગમે છે. ગામે-ગામ સરોવરો, ને સરોવર ફરતી તરમાળ. ન્હાની ન્હાની ઝરણાં જેવી નદીઓ, પણ એ નદીઓના આરા ને પટ વનશ્રીનાં ઓઢણાથી આચ્છાદાયેલા.

વાત્રકને આરે ઉત્કટશ્વર મહાદેવની ઉંચી ભેખડ ઉપરથી નિહાળો. ડાબા ને આમલિયારાનાં દીપડાગાજન્તાં સનાતન વન જોશે કે મહીનાં ઉંડા કેાતરોની ગહનતાને કાઠે ઉભીને પાણીમાં જોશે તો મદઝરતા મધરમચ્છ રમતા દેખાશે. ચોમેર મેવાસના સીમાડાની ગહનતાઓમાં જોશે તો જોખન વડતાલો ને બાબર દેવા જેવા મનુષ્યના મધરમચ્છ રમતા દેખાશે.

ધ. સ. ૧૮૯૭ની શરદ ઋતુ. નડિયાદથી મહુધે ત્હારે રેલ્વે ન હતી. ૧૨મી મિનિટે માઇલ એટલી ઝડપે ધડિયાળ હાથમાં ઝાલી એ

માગે હું જતો હતો. માર્ગે શેઢીનો પૂલ આવ્યો. ઉડી નદીમાં શર-
દની વનશ્રી ભરછક છલકાતી હતી. એક એક વૃક્ષરાજને આઠ-આઠ
દશ-દશ વેલીઓની જટાઓ ચઢેલી: ઉંડાણુની ગહનતામાં ઉતરતી
રહાંજના પડછાયા ઘેરા પથરાયેલા, જાણે નીલ આકાશપાટે જલભર્યા
શ્યામ વાદળાં. પગ થંભી ગયા, પૂલ ઉપર અનિમિષ ઉભો જ રહ્યો,
ઉંડા પટમાં નિરખી રહ્યો, એ પડછાયામાં જાણે કાંઈ સંતાયેલું શોધવા
લાગ્યો, એ ગહનતામાં ગૂઢ કાંઈક ઢૂંઢતો ઉભો. તે પછી લંકાનાં
અશોકવન જોયા, કાસ્મિરની હિમાલયકુંજો જોધ: એ તો અદ્ભુત જ
હોયને ! છતાં આજે ૩૦ વર્ષે એ ઉંડી ઘેરી ઝરણાં જેવી શેઢીનાં
સ્વપ્નાં વિસરાતાં નથી.

એક વેળા વર્ષામાં પેટલાદ ગયો હતો. શાળામાંથી સહવારે
ફરવા નીકળ્યા. ઉપર મેઘે છત્ર કીધું હતું: વસુધાએ પોતાના વસુઓની
વિભૂતિ ઉભરાતી ઢોળી હતી. વગડામાં થોડેક ગયા ત્યાં મ્હેં પૂછ્યું:
આ કેનો બાગ છે ? મ્હને ઉત્તર મળ્યો કે આ તો ખેતર છે.

વાતકથી મહી સૂધી ને કાળજૂના વૌદાના સપ્તસંગમથી તે
ગળતીશ્વરના સિદ્ધરાજપ્રાચીન સંગમતીર્થ સૂધી ચડોતરની કુંજોએ
એક અનુપમ કુદરતી Park-મહાઉદ્યાન રચેલું છે, ચડોતરવાસી-
ઓને માણુવાને કાળ. એવી અદ્ભુત ઉભી છે એ વનકુંજોની વનલક્ષ્મી.
અને એ કુંજો કુંજો છે દેવન: ધામ કે ભક્તના વિશ્રામ. સદૈશ્વરમાં
છે પ્રીતમ ભક્ત, સાવલીમાં છે ધીરો ભક્ત. વડતાળના વડલા ને
અમરાધઓ તો આજે ય સ્વામીનારાયણના સન્તમંડળનાં ભજનકીર્ત-
નથી ગાજે છે. ડાકોરજીની ગોમતીની કુંજઘટાઓ તો પૂર્ણિમાએ
પૂર્ણિમાએ ચન્દનીનાં પૂર સાથે હોડ કરતી કવિતમધુરપથી છલકાય
છે. વડતાલની અમરાધઓ પાછળ આશાપૂરીના માઢ ઉભા છે, ને
મહીસાગરને તીરે, અન્તરિક્ષના તંબુના કુવાસ્થંભ સરિખડું, ગળતી-
શ્વરનું ઉન્નંગ મન્દિરશિખર ચડોતરને આમન્ત્રણ ઉછું છે. સાત

સાત નદીઓને સંગમતીર્થે આજે યે શરદની છેલ્લી તિથિઓએ-દેવદીવા-
ળીમાં વીથ-વીથ હળરની મનુષ્યમેદની યાત્રાએ આવે છે. આ
નવયુગમાં યે ગાંધીજીના ગુરૂ શ્રીમદ્ રામચંદ્રજી અગાસમાં આવી વસ્યા
છે, ને વડતાળથી રિસામણે નીકળેલા યજ્ઞપુરુષદાસજી બોચાસણમાં
મન્દિરમ્હેલાતો બાંધે છે. ડભાણ મહાન તીર્થ થતાં થતાં રહી ગયું.
સંતરામજીના સન્તોએ પણ સરોવરતીરે સંતરામ સ્થાપેલા છે,

અને ચડોતરની એ વનલક્ષ્મીની વચ્ચે કલાલક્ષ્મી યે ઠીક ઠીક
મ્હેરેલી છે. ડાકેરજીનું દારિકાધીશનું ઉન્નતશૃંગ મન્દિર કે વડતાળનો
સ્વામીનારાયણનો પથરાયેલો મન્દિરવિસ્તાર યુરોપના કોઈ પણ
કેથીડ્રલની શોભા કે રોનકથી ઉતરે એવાં છે? ઉત્તરસંડા,
પેટલાદ ને સોજીત્રાની બેઠા ઘાટની હવેલીઓમાંની સુધડતા ને રસિકતા
એ ધામવાસીઓના હૃદયમાંની રસિકતાને રંગે રંગાયેલી છે.
ખંભાતમાંની નવી બ્હેરવાડ ને કપડવણુજમાંની જૂની બ્હેરવાડની
સ્વચ્છતા આજે યે ઉચ્ચારે છે કે જૂના સમયના બ્રાહ્મણોની એ
સ્વચ્છતા છે. ભાદરજીની આધુનિક પ્રભકીય સુખસગવડને કારણે તો
ભાદરજીવાસીઓ પોતાના વતનને Modern village લાખે છે.
વસોમાંની દરબાર શ્રી ગોપાલદાસની હવેલીના ચોક વચ્ચે ઉભા રહો,
તહમને ઘટોટોપ પેઠે ઘેરી વળેલી લક્કડકામમાંની કેતરશુકીજા નિહાળો,
તો લાગશે કે અમદાવાદની ટંકજાળની હવેલી ને શામળ બહેચરની
હવેલીમાંથી જણે કલાસામગ્રી આણી વસોમાં ઉભી કીધી ન હોય ?

જે દેશમાં કુદરતના ફવારા ઉડી રહ્યા હોય છે ત્યાં માનવકલાના
યે ફવારા ઉડી રહે છે.

ચડોતરમાં યે એવું બન્યું છે. ચડોતરનું પ્રાચીન સાહિત્ય ને
નડિયાદનું અર્વાચીન સાહિત્ય એ સૌન્દર્ય-સંસાર-સૂત્રના સાક્ષીઓ છે.

ચડોતરની રસકુળેનાં રસરસીલાંઓ ! અમદાવાદ એટલે યુગરાતની
પાટનમરી અને ઉલોમનમરી; ડાકેર એટલે યુગરાતની કૃષ્ણનમરી;

વડોદરા એટલે ગુજરાતનું પ્રાચીન કાવ્યતીર્થ; એમ નડિયાદ એટલે ગુજરાતનું અર્વાચીન સાહિત્યતીર્થ. કોઇ એવડી એક નગરીમાં એટલેટલા સાહિત્યકારો આ યુગમાં જન્મ્યા જાણ્યા નથી.

નડિયાદમાં નવ સરોવરો છે, અમદાવાદ કે ભરૂચને યે એટલેટલાં સરોવરો નથી. રસસાગરનાં અવિરામ હેલિયાં ઉછાળતા રસજળભર્યાં સાહિત્યસર્જકોનાં નડિયાદમાં યે નવનવ સરોવરો છે.

મણિલાલ, બાળાસંકર, ઝવેરીલાલ, દાલતરામ, હગનલાલ, મનઃસુખરામ, ગોવર્ધનરામ, ફલચંદ્રભાઈ ને પૃથુ શુક્લ; એ નામાવલિ ઉચ્ચરતાં જ, ગાન્ધર્વનગરીઓ સમી, ન્હાનીમોટી કંઈ કંઈ સાહિત્યનગરીઓ મનોદષ્ટિ સન્મુખ ખડી થાય છે.

સનાતન આર્યત્વના ઉંડા પાયા માંડી ઉપર નવસંસારના મ્હેલ રચવા એ આપણા ભારતીય સંસારશાસ્ત્રના કલ્યાણમાર્ગનું ને ઉદ્ધારતીર્થનું પરમ સૂત્ર. ગુર્જર દેશે એ આપણું કલ્યાણસૂત્ર નવયુગના ઋષિ સમા કો પુરૂષવરે કવનમાં અને જીવનમાં પાળ્યું હોય તો તે દલપતરામે; ને ગુર્જર કુંજોમાંના ઋષિઆશ્રમ સમા કો કુંજાશ્રમે પાળ્યું હોય તો તે નડિયાદના મહારથીઓએ. મણિલાલના ગુલાબસિંહ ને ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્ર જેવી આર્યત્વ-નિર્ઝરતી નવલકથાઓ આપણે ત્યાં લખાશે ત્યારે વાંચીશું. કલ્યાણ-આમની કલ્યાણસંસ્થાની ભાવનાનાં સ્વપ્નાં પણ અન્ય નગરોમાં હજી પડ્યાં નથી. 'સુદર્શન' માસિક નડિયાદમાંથી નીકળતું; ને સુદર્શન એટલે આર્યત્વનો કિલ્લો. Monism Mesmerism Imitation of Shanker અદ્વૈતવાદના એવા માંડીવટંકાર ત્યાં નડિયાદમાંથી ગાજતા. કલાપીએ નિજનાર સગુરૂ નડિયાદમાંથી શોધી લીધા હતા. રા. આનંદશંકરથી માંડીને ત્યાંના ગુજરાતનો નવયુવકવર્ગ અહીંના રસદેવોનાં દર્શને આવતો, અહીંની

મંત્રધોષણા ઝીલતો, અહીંની આરતીમાં પોતાની દીવેટ પૂરી જતો. બીજાં માસિકો સુદર્શનનાં પ્રતિસ્પર્ધી હતાં; પણ ગુજરાતભરમાં તો કૃષ્ણતીર્થના આ પાડોશમાંથી પ્રકટતા શ્રી કૃષ્ણદેવના પરમ આયુધ 'સુદર્શન'ની જ આણુ પ્રવર્તતી.

મણિલાલ, મન:સુખરામ ને ગોવર્ધનરામ એટલે નિજ યુગના આર્ય ત્વના યોધારાજો. આર્યત્વના યોદ્ધા થવે એમને ગુણુ ગુજરાતે ગુણુપૂજ્ઞથી વધાવ્યા છે, તેમ વિરોધીઓએ નિંદાથી ઓછા વધાવ્યા નથી. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એક (Propaganda) સરિખડો ભદ્રંભદ્ર લખાતો અને છપાતો. ને ત્યારનાં અને આજનાં જગતથી અજાણ્યું નથી કે પ્રસન્નમનશંકર, કુશલવપુશંકર ને વલ્લભરામ એટલે કોણ ?

કાળજૂના આર્યત્વમાં હસવા જેવું હોય એમાં આશ્ચર્ય શાં ? પણ હજી તો એક સૈકો ચે નથી વીત્યો એવી નવીનતામાં હસવા જેવું ગુજરે સંસારે શું ઓછું દીઠું છે ? એમની ફલબોનાં, પ્રદર્શનોનાં, અને વંદાવધથી ચે હલકી ફૂથલીઓનાં નવભદ્રંભદ્ર કેાઇ ભરવા એસે તો પાંચ નવા ભદ્રંભદ્ર ન ભરાય ?

નડિયાદવાસીઓ ! એ ખરું છે કે એ મહારથીઓ આજે ત્હમારી કુંજે નથી. છતાં બાણુભટ્ટને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર હમન-લાલભાઈ છે. કાદમ્બરીનો વસ્તુધૂંચવણી સમે વાર્તાદારો સીધો ઉકેલી, કાદમ્બરી, સાવિત્રી, અનસુયા, શુકદેવજીની આચરસવન્તી નાટકાવલી રચનાર ફૂલચંદ્રભાઈ હજી નડિયાદના ચોકમાં પોતાના કથાગીત ગળવે છે. શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ ઉપનિષદોના અનુવાદમાં ગૂંથાએલા છે. સાહિત્યદેશમાં મ્હને સહુ નવીન કહે છે; એ નવીનથી ચે નવીનતર પ્હેલમ્હોરન્તા આંબલિયા સરિખડો, આશા-ભર્યો, કેડભર્યો, રસભર્યો પૃથુ શુક્લ સમે સાહિત્યકુમાર ત્હમારે દીએ છે. પ્હેલી હારમાં મનાતા કંઈ કંઈને હરાવે એવા સાહિત્ય-યોધારાજો હજી નડિયાદમાં વિરાજે છે.

નડિયાદ એટલે આપણું નવયુગનું સાહિત્યતીર્થ. પણ પ્રાચીન યુગમાં યે આ ભૂમિકાનો ગુણમહિમા ઓછો ન હતો.

ખેડામાં રત્નો ભાવસાર મહિના ગાતો. એક પ્રેમાનંદ બાદ કરતાં એ ભાવસારના જેવી કવિતા પ્રાચીન કે અર્વાચીન કાવ્યદેશે કેટલીક છે ? સંદેશરમાં પ્રીતમ વેદાન્ત ગાતો ને મણિલાલને માટે કેડી ફારતો. સિંહ-જના ચોરામાં રખીદાસનો મહેમાન શામળ ભટ્ટ સ્ત્રીચાતુરીની ને પર-દુઃખભંજક શકવતી વીર વિક્રમદેવની કથાઓ રચતો. ચંદોદકરનાળીથી દયારામભાઈ ડાકોરજીમાં ગુરૂ શોધતા આવ્યા હતા. ડાકોરજી ને વડ-તાળના ગોમતીધાટે હરિભક્તિની દીલડોલાવન્તી ગરખીએ. ટહુકારાતી. વડતાલમાં તો ૧૯ મી સદીના છેલ્લાં પંદર વર્ષોના ઝાઝેરાક માસ દલ-પતરામે પણ હરિલાલામૃતનો ધર્મગ્રંથ રચવામાં ગાળ્યા હતા; ને વડતાલના તળાવતીરને વડલે હું યે આમલીપીપલી મૂખી-સંતાને સંગાથે ખૂબ ખેલ્યો છું. ગળતીશ્વરના સિદ્ધરાજ-પ્રાચીન મેળામાં મહીને આરે સારું ચડોતર ટોળે મળતું. ભક્તોના મોરલીનાદથી ને કવિજનની કોકિલવાણીથી ચડો-તરનાં આંખાવાડિયાં ટહુકતાં જ આવ્યાં છે. ચરોતરની લાગ્યે જ કે અમરાઈ હશે જે કવિકોકિલસુની કે ભક્તમયૂરવિહોણી હશે.

અને એકલા સાહિત્યક્ષેત્રમાં કે ભક્તિમાર્ગમાં જ ચડોતર અગ્રણી નથી. ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છની રાજમંત્રણાઓ પણ ધણીધણી ચડોતરને પૂજાઈને ધડાઈ છે. મણિભાઈ જથભાઈએ કચ્છવડોદરાના મંત્રીપદેથી કચ્છનરેશમાં ને વડોદરાનરેશમાં રાજ-મંત્રણાના કંઈ કંઈ સદુપદેશ મૂક્યા છે. હરિદાસભાઈને ને હરિદાસ-ભાઈના પરિવારને વઢવાણ, ભાવનગર, જુનાગઢ આજ આટઆટલે વર્ષે યે સંભારે છે. ઝવેરીલાલ યાગિકે સર શ્રીરાજશાહની સંગાથે આપણી મુંબઈ ધલાકાની કૌસિલના પાયા પૂર્વા. દૌલતરામે ચડોતરનો સીમાદેશ-દીપડાવાસી સીમાદેશ સાચવ્યો. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

સાહિત્ય ખેડતાં ખેડતાં કચ્છના રાજધુરંધર થયા. મનઃસુખરામલાઇનો ચાચના બાગનો ખંભલો બોલવા માટે તો ભાવનગરની, જૂનાગઢની, કચ્છની કંઠ કંઠ રાજમંત્રણાઓ, અટપટા રાજપ્રસંગો, ને કપરી રાજધૂંચવણોની ઇતિહાસકથનીઓની વહી વાંચે. કલાપીને રાજ્ય છોડી સંન્યાસ લેવાના અલિલાપ જગતા ત્યારે ત્યારે મંત્રણાર્થે નડિયાદ ભણી નિહાળતા. આજના આપણા પ્રમુખ શ્રી હમનલાલલાઇ ઇતિહાસરેખા આંકે તો ગિરનારની તલેટીમાંની કંઠક રાજમંત્રીઓની ઉચલપાથલોની વાર્તા એમની અનુભવલેખિની આવેખે. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ ને રાણી શ્રી ભક્તિલક્ષ્મીના રાજસંન્યાસ તો આજના યે ચડોતરને અજવાળી રહ્યા છે.

એવો છે ચડોતરનો ગુણુલંડાર.

ચડોતરની વનશ્રી તો આજે યે આંખ ઠારે છે. ચડોતરની સાહિત્યલક્ષ્મી આજે યે મ્હોરેલી છે. ચડોતરની ઘટાઓમાં ભક્તમયૂરોએ કેકાવલી ટહુકારેલી છે. ચડોતરની કુંજેમાંથી રાજમંત્રીઓએ મંત્રીપદને સોહાબ્યાં છે. ચડોતરની વનવિભૂતિ સમે ચડોતરનો ગુણુલંડાર પણ સંસારસોહાણો છે.

એ ચડોતરની પાટનગરી સમું આ નડિયાદ.

ને નડિયાદ એટલે નવયુગના ગુજરાતનું સાહિત્યતીર્થ. એ સાહિત્યતીર્થે ન્હોતારી નડિયાદવાસીઓ ! અમને આજે સન્માનો છો એને માટે આભારી છીએ. મ્હેં તો ના લખી હતી કે ઉત્સવ ખીજ-ત્રીજ એપ્રિલે ઉજવાઇ ગયો છે, હવે વળી શા માટે ! પણ ફલચંદ્રભાઇ દાદાભાઇ ને ચંદ્રસંકરના આગ્રહ છંડામા નહિ, ને અમે આજ તહમારા સાહિત્યતીર્થમાં આવી ઉભાં છીએ.

વિ. સં. ૧૯૮૩ના ચૈત્રી પડવા પહેલાં, આજથી એક માસ પૂર્વે આપે મ્હારી પાસે સર્ટીફિકેટ—ગુણુપત્ર જેવા માંચું હોત તો

એકાદું'યે ભાગ્યે નીકળત. મહારા મન્યો છપાયા પહેલાં મિત્રોના અભિપ્રાય લેતો-છપાયા પછી આ પચીસ વર્ષમાં મહેં કદી યે મહાર કોઇ પુસ્તક કોઇ વ્યક્તિને કે છાપાને કે માસિકને અભિપ્રાયાર્થે મોકલ્યું નથી. ચાલતા ચૈત્ર માસમાં આ ઉતરતી વસન્તે ગુજરાતની ને મહા-ગુજરાતની પ્રધાન નગરીઓએ ગુણપત્રોથી મહેને જાણે વધાવી લીધો છે. કરાંચી, જયપુર, દિલ્હી, મદ્રાસ ને અન્ય નગરેથી તાર ને કવિતા વરસ્યાં છે. એક મોરલો બોલે ને મોરલાના સામસામા ટહુકાર ગગન ભેદીને ગાળે એમ જાણે કવિબંધુઓની સુમધુર કેકાવલિઓ ગુજરાત ભરી ગાજી ઉઠી છે. એમના શા શા આભાર માનીએ? કવિતા એટલે હૃદયોર્મિનો સ્વયંભૂ કૂવારો. આટઆટલી હૃદયની કૂવારાધારોઓથી વધાવે છેમનાં હૃદયઋણ કેડવાં તો કપરાં જ પડે ને ?

તેમાં યે નડિયાદનું આજનું ગુણપત્ર કાંઇક ઓર જ મંજરી ઉમેરે છે.

ડાકોરજીમાં આવી સલાહતી. ત્યાં મહેં કહ્યું હતું કે ડાકોરજી ગુજરાતનું પરમ કૃષ્ણ તીર્થ છે. અલિનંદન ને આશીર્વાદ વચ્ચે ભેદ છે. એવો રસભેદ અન્ય નગરીઓના આવા ઉત્સવ ને શ્રી ડાકોરવાસીઓના આ ઉત્સવ વચ્ચે છે. અન્ય નગરીઓના અલિનંદન છે: તીર્થ-વાસીઓના આશીર્વાદ હોય.

નડિઆદ એટલે નવયુગનું સાહિત્યતીર્થ. નવયુગના આ સાહિત્યતીર્થમાંથી પણ ગુર્જરીના સાહિત્યસંતાનને અલિનંદન નહિ-આશીર્વાદ હોય. આપને આંગણે અમને સન્નેડે આમંત્રી આપે અમને રૌપ્ય સ્મારકો આપેલાં છે, એ આપનાં સાહિત્યતીર્થનાં અલિનંદન-ચિહ્નો કરતાં આશિર્વાદચિહ્નો છે. આપે આપેલાં એ સ્મારકો મહેને નિરંતર ક્યાં જ કરશે કે 'જીવે ને જીવે ત્યાં સુધી નડિઆદે લખ્યું છે એવું ને એથી અધિકું લખજે' અને સૌ. માણેકજીમીને

પણ નિરંતર કહેશે કે ‘બને યે ધણું જીવજો: ને જીવો ને જીવો ત્હાં સુધી આ અમદીધી સૌભાગ્યવિધાનની રસસામગ્રીથી ત્હમારા અખંડ સૌભાગ્યને શણગારજો!’

આજના આપનાં સ્મારકચિહ્નોની મૂક ધ્વનિવાણુ પણ આપનું સૌજન્ય, રસિકતા, કવિતા, આર્થત્વ-સરસ્વતીચંદ્રમાંના સર્વોત્તમ ગુણોનું સ્મરણ કરાવે છે: ને કહે છે કે નડિયાદની કવિતા Evapo-
rath-ઉડી નથી મધ: ફૂલમાંડવડે સીંચાતા જળની પેઠે અંતરમાં ઉતરી ફૂલડે પ્રકુલ્લેલી છે.

કોઇ પણ મહાપ્રજ્ઞની પ્રેરણાનાં પાણી એના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં છે. ઇતિરાસયશસ્વિની પ્રાચીનતાને ઉવેખે છે તે પ્રેરણાને ઉવેખે છે.

કોઇ પણ મહાપ્રજ્ઞની આશાનાં તીર્થ એનાં ભવિષ્યને આરે છે. જે ભાવિને નિહાળતો નથી તે આશાને ઉચ્છેદે છે.

ગુજરાત! ત્હારાં યે પ્રેરણાના સરોવર ત્હારા ઇતિહાસમાં છે; ત્હારા આશાપુરીનાં તીર્થ, ચડોતરની કુંજધટાઓ સમેવડી, ભાવિની મહન કુંજધટાઓને આરે છે.

ગુજરાત! એ પ્રેરણા પી, ને આત્મવંતું થા. એ આશાની દેવપાંખે વિરાજ આસ્માનના ગુંબજ ધૂમી વળ.

ને વિશુદ્ધ, પવિત્ર, પાવનકારી, ત્હારા આત્માનો શબ્દ સંસારને સંભળાવ.

મથુરા સમેટી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દારિકા આવ્યા, ને દારિકાથી ચડોતરમાં પધાર્યાનો ઇતિહાસ છે.

છતાં આજે ગુજરાતની ને ચડોતરની વનકુંજો વિરહિણી ગોપિકા
સમી બવાટવીમાં ભૂલાં પડેલાંની ચરણાવલિથી ગાળે છે કે

વનમાં ભૂલી પડી રે
કે પેલો ક્યાં ગયો કાનૂડો ?

ચડોતરનું વ્રજ, ગુજરાતનું વ્રજ, સારા જગતનું વ્રજ નિજના
કહાનને શોધે છે ને વાંછે છે. ગુજરાતની વનકુંજોમાં યે એ પડ્યો
ગાળે છે.

ચડોતરનાં રસવંતાંઓ ! ગુજરાત એટલે વનકુંજોનો દેશ.

ગુર્જરી કુંજો

અહ ! અદ્ભુત ને રસસુંદર શી
અમ દેશની કુંજધટાઓ ?
મદમાતી કુંજે જ્યાંહિ કાચલડી,
જ્યાંહિ આમ્રવનોની છટાઓ;
ઝરથૂસ્ત્રની અગ્નિશિખા જ્યાંહિ જલે,
જ્યાંહિ સૂરજવંશી નિકુંજો;
ગિરિગહ્વર શી ગુણગંભીર એ
ધનધેરી ગુર્જરી કુંજો.

સૂરતની સુકુમારતા ને ભવ્યતાની ઝાંખી

(રવિવાર, તા. ૧૯ મી જૂન ૧૯૨૭ ને દિને નગીનચંદ્ર
હોલમાં અર્પણેલા માનપત્રના ઉત્તરરૂપ ભાષણ.)

મળજે જતી-સતી રે કોઇ સાહેબને દરબાર.

(જૂના ભજનનું ચરણ)

ધર્મિયા, ધોરી, ભારખમા,

સદ્ધર્મ નણ્યા શણુગાર;

પુણ્યપાપના પરખન્દા,

કાંઇ બ્રહ્મજલે ધૂમનાર:

મળજે જતી-સતી રે કોઇ માલિકને દરબાર.

ઝાંખણી અનભેમાં રમતી,

ઉછળે ઉરનાં પૂર;

સત્ ચિત્ત આનન્દે ખેલન્દા,

ધમધુર-ધર સર:

મળજે જતી-સતી રે કોઇ અહાલેકને દરબાર.

સૂરતની રસનગરીનાં રસરસીલાંઓ !

સકલ જનતા શાધે છે એને, સંજીવન મથિ સમોવડા એવા જગતજગાડણુહારને. કચ્છારેક કચ્છારેક લાધે છે—યુગને પલટે પલટે એવા અવધૂત. એ મહિમાવન્તાઓ, પ્રાતઃદેવતા સમા, સનાતન ધર્મોના સદ્ગોષ્ઠી જનતાને સંજીવન કરે છે; કોષ્ઠક ગોકુલચન્દ્ર સમાન બંસરીના સુકુમાર સુરથી, કોષ્ઠક કુરુક્ષેત્રવિધાતા સમાન શંખનાદના ભવ્ય શબ્દથી.

સૌન્દર્યનાં તેમ જ કલાધીશની કલાનાં યે એવાં બે પ્રધાન સ્વરૂપો છે: એક સરિતા સરિખડું સુકુમાર, બીજું સાગર સરિખડું ભવ્ય.

બન્નેયના એવા કંઈક ધીરા-ધેરા ભણુકારા અંહી સંભળાય છે. સૂરતની રસકોડીલી જનતા ! કાન દબને એ સાંભળજે.

દેવદરબારે જેમ પ્રહરપ્રહરે ચોઘડિયાં વાગે છે એમ યુગપલટાના ઉત્થાનઅવસરે એવાં ન્હાનાંમ્હોટાં જગતડુંડુંબી બોલે છે ને જનતાનાં ચેતન જગાડે છે કે ‘ઉઠો, નવો દિવસ ઉગે છે.’ એવા જનતાને જગાડતા યુગના યુગધર્મો પ્રબોધતા કવિવરો જ યુગદષ્ટા કહેવાશે.

આપણા ગુર્જર દેશે નવયુગનાં પ્રભાત પડ્યાં ત્યારે પ્રજાદેહનાં બે ચક્ષુરતનના જેવા બે નરરત્ન જન્મ્યા; એક સોરઠને સીમાડે, બીજા તપતીને તીરે. બન્ને ય યુગદષ્ટા હતા. બે હાથની પેઠે બિન્નબિન્ન દિશામાંથી આવી એમણે એક તાળી પાડી ને દેશને જગાડ્યો. સુકુમાર બંસરીની પેઠે મીઠડા સમારંજની સુરથી દેશહિતના યુગધર્મ દલપતે સદ્ગોષ્ઠ્યા. ભવ્ય રણુતૂરની પેઠે પણ કંઈક કર્ણકર્કશ વીરહા-ક્ષથી યુગધર્મ નમદે ઉચ્ચાર્યા. ઉભયે દેશકલ્યાણની વાત માધ-પણુ જૂઠા જૂઠા સુરથી.

નર્મકવિતાને પહેલે જ પાને નર્મદ લખે છે કે “ આ કવિતા મહેં સને ૧૮૫૫ ના અક્ટોબરની તા. ૨૯ મીએ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં વાંચી હતી. એ જોડી ત્હારે દોહરો કેમ કરવો તે હું બાણુતો ન્હોતો. કવિ શામળભટ્ટની કવિતા x x વાંચેલી તે ધુન પ્રમાણે અને કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોષ જોષ દોહરા ચોપાઈ કર્યા હતા. ”

આમ ૧૮૫૫ની આખરમાં નર્મદે કવિતાની પાટી ઉપર પ્હેલાં ચિત્રામણ ચીતર્યા.

૧૮૪૮થી દલપતે ને ૧૮૫૬થી નર્મદે આપણા ગુર્જર સાહિત્યની દિશા જ પલટાવી નાંખી. ગુર્જર કવિતાનો એમણે વિષયપલટો કીધો, કવિતાના દેહનો એમણે છન્દપલટો કીધો. ને વિષય તેમ જ વચ્ચથી નવકવિતાને જૂની કવિતાથી જૂદી પાડી.

બન્નેના સુર નિરનિરાળા હતા; છતાં બન્નેનાં સામ્ય અતિશય હતાં.

બન્નેએ સંસારસુધારો ગાયો. બન્નેએ દેશહિતની કવિતા ગુર્જર જનતાને સંભળાવી. બન્નેએ ઋતુસંહાર લખ્યા. એકે હુન્નરખાનની ચહડાઈ, વેનચરિત્ર, સંસ્થાનસુધારો કહ્યા. બીજાએ વિધવાનાં દુઃખો, હિન્દુએની પડતી, વજ્રેશંગ-ચન્દ્યા, રણતૂર શી લાવણીઓ લલકારી. બન્નેએ સંસ્કૃત છન્દોના શણગાર ગુર્જર વાગીશ્વરીને ધરાવ્યા. આમ સાહિત્યના આત્મા અને દેહ બદલાયા.

ગુર્જર સાહિત્યના આત્મા ને દેહ પલટાવનાર એ બન્ને મહાપુરુષો હતા.

પ્રજાદેહનાં બે ચક્ષુની પેઠે ઉભયે દેશહિતનાં એક જ કલ્યાણપ્રશ્ન ઉઠેલા, પણ ભિન્નભિન્ન દષ્ટિકોણથી. ગુર્જરકુળેમાં નવચુગ ઉભતો

ત્હારે એ બન્ને યુગદ્વિષ્ટોએ ગુર્જર જનતાને કહ્યું: ઉઠો, નવો દિવસ ઉગે છે.

દલપતનમદ નરધાની જોડ જોવા હતા. મીઠા ને ઘેરા એમના બોલના શબ્દ નિરનિરાળા હતા: પણ ઉભય પ્રજાકલ્યાણના એક જ મહાસંગીતને સંગાથે તાલ પૂરતા.

સૂરતમાં આવતાં આજ મહને પહેલાં તો આવા આવા વિચારો સ્ફુરે છે: દલપતનમદનો સમન્વય.

બન્ને ય પરસ્પરના Complimentary-અનુપૂર્તિપૂરક હતા. બન્નેયના ગુણોનો સમુચ્ચય એ સમસ્ત ગુર્જર જનતાના આ યુગની યુગદષ્ટિ.

એ હાથ મળી એક તાળી પાડે એમ બન્નેએ એકઠી તાળી પાડી ને દેશને જગાડ્યો. નવયુગના યુગધર્મ એમણે પ્રજાને પ્રથમ પ્રબોધ્યા. દલપતનમદનો એ સમન્વય.

લોકસેવા ને ધનની નિસ્પૃહા-દેશફરીના એ પહેલા ફરીરો. દલપતનમદનો એ સમન્વય.

અમારે મન તો આજના ઉત્સવનો પણ એ જ ખરો અર્થ છે: દલપતનમદનો સમન્વય.

સૂરતથી અમને ન્હોતડે આવ્યું કે આવો, જાહેર સભામાં ઠરાવ કરી પ્રજા બોલાવે છે. ઉત્તરમાં લખ્યું: સૂરતે એક વેળા ઉત્સવ ઉજવ્યો છે, વળી ફરી શાને? પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે જાહેર સભાનો નિર્ણય છે, પ્રજા પ્રલક્ષતા વાંછે છે. પરિણામે આજનો સભાસમારંભ, ને દલપતનમદનો જાણે આ સમન્વય.

ગુજરાત ! દષ્ટિ દાળીને જો: નર્મદનગરી દલપતસન્તાનોને
આજ સન્માને છે. ત્હારા ઇતિહાસમાં મહાનુભાવિતાનાં દષ્ટાન્તદીવડા
ધણા યે ઝળહળે છે. એ દીપમાળામાં આ દીવડો કાંઈ ન્હાનોસૂનો નથી.

જમાનાની આછકલી ક્ષણભંગુર છોજોથી ધડીક પર રહી રસરસીલું
સૂરત આજ રસોત્સવ ઉજવે છે. દલપત ને નર્મદ ! જ્યાં હો ત્યાંથી
નિરખજો સૂરતના સંચાગારમાંનો આજનો આ ત્હમારો સમન્વય.
જીવનસંગ્રામ ધૂમી બને યે સૂરતને ઓવારે સંધ્યાજ્યા હતા.
આજે ફરી વળી દલપત ને નર્મદની સરિતાઓનો અંહી જાણે
સંગમ થાય છે.

‘આભારી છીએ’ એટલું ઉચ્ચરવું બસ નથી આજ. ગીતા-
બાપ્પો નિવાતરથ દીપક ન જ ડોલે. તોફાનનાં ક્ષણિક વાવાઝોડાં
વચ્ચે ઉભેલો દીપક ન ડોલે તો એ દેવપ્રદીપ. સૂરતનું આભારવાંચન
અમારે કાળે બસ નથી આજ: સૂરતનો ધન્યવાદ ઉચ્ચરિયે છીએ.

છેલ્લો હું અંહિ આવ્યો હતો ગયા જૂન માસમાં; આજ
બાર માસ થયા. ત્હારે આજના પ્રમુખ શ્રીએ અંહી સભા વચ્ચે
કહ્યું હતું કે ‘કવિશ્રીને સૂરતને માટે પક્ષપાત છે.’ ખરું કહું ? મ્હને
નથી સ્હમજતું તે કહું ? છેલ્લા ચાર પાંચ વર્ષોથી મ્હને નથી સ્હ-
મજતું કે નર્મદનગરીનો દલપતપુત્રને માટે આટઆટલો પક્ષપાત
ક્યાંથી ?

એ અને આજનો પક્ષપાત તે સૂરતની મહાનુભાવિતાનું દર્શન
છે, અમારો એ ગુણમહિમા નથી. ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં
સૂરતની એ મહાનુભાવિતા અમર અક્ષરે નોંધાય છે. દાયકાઓ પછી
નવપ્રજા ઉચ્ચરશે કે અહો ! ધન્ય છે મહાનુભાવ સૂરતને કે નર્મદ-
નગરીએ દલપતસન્તાનને ન્હોતરી પાંચપાંચ વર્ષોથી આટઆટલાં
સન્માન્યાં.

યુવકસમાહ હોય તો 'કવિશ્રી ! આવજો.' સેવાસંઘ હોય તો 'કવિશ્રી ! સન્દેશ પાઠવજો.' પ્રદર્શન હોય તો 'કવિશ્રી ! પધારજો.' જૈનોની સાહિત્યપરિષદ હોય તો 'કવિશ્રી ! અમારા સાહિત્યસત્રનું પ્રધાનપદ હ્યો.' નર્મદની છબિ ખુલ્લી મૂકવી હોય ને સમસ્ત સૂરત એમનું શ્રાદ્ધ સરાવતું હોય તો 'કવિશ્રી ! નગીનચંદ્રજીનો નગરચોક નિમન્ત્રે છે; આવો ને નર્મદનું શ્રાદ્ધ સારો' સંભારી જોશો ? છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં કબિને કેટકેટલી વાર આપે ન્હોતર્યો છે ? આ તહમારા નગરમંડપમાં કેટકેટલી વાર સન્માન્યો છે ? સૂરતની જનતા આજ પહેલી જ વાર પુષ્પમાળા પહેરાવતી નથી. ગુજરાત આશ્ચર્યઆંખડીએ નિરખે છે, ઇતિહાસ આશ્ચર્યઆંખડીએ નોંધે છે કે દલપતસન્તાનને કાળે નર્મદનગરીનો આટઆટલો પક્ષપાત ક્યાંથી ?

એક જ ઉત્તર મને તો સૂઝે છે: કાકાનો નિર્વંશ જાય તો/
ભત્રીજો વારસ થાય: કાકાની રિદ્ધિસમૃદ્ધિનો તેમ જ ઋણનો.

સૂરતનાં સજ્જનો ને સન્નારીઓ ! નર્મદની સાહિત્યલક્ષ્મી કાંધકે વારસામાં પામ્યો છું; નર્મદનું સાહિત્યઋણ કાંધકે વાળવાને મથું છું: એટલી સાક્ષી તો આપના પાંચ વર્ષના અનુભવો પૂરતા જ હશે.

જનતાની હોય છે એમ કલા ને કવિતાની ય તે સુકુમારતા ને ભવ્યતા, ઢાલની એ બાજુઓ જેવી, સૌન્દર્યની એ બાજુઓ છે. છતાં કેટલાક કલાધીશોએ જીવનભર ઢાલની એક એક જ બાજુ દોઢેલી હોય છે.

દયારામની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતની મધુરપ. અને પ્રેમાનન્દ એટલે ભવ્યતા તો નહિ, છતાં દયારામથી નિરાળો ને ઘેરો ભવ્યતાનો સીમાદેશ. સૂરતે તો એ બન્નેયને ઝીલ્યા છે. દયારામની ગરબીઓ

સૂરતના અંતિમમાં ઝીલાઈ છે. વડોદરથી નન્દરખાર જતાં આવતાં પ્રેમાનન્દે પણ સૂરતના ચોકમાં અનેક વેળા માથું મગવી છે.

ફરી વળી એક વેળા એવા નિરનિરાળા સૂરતી કવિએલડીને સૂરતે આ નવયુગના પ્રભાતે સાંભળી હતી.

૧૮૫૨માં એંડ્રૂઝ લાયબ્રેરીમાં સૂરતે હુન્નરખાનની ચહાઈ સાંભળી ને સત્કારી હતી: ને ૧૮૫૬ પછી નર્મદને યે સન્માન્યા હતા. પ્રાચીન યુગમાં દયારામપ્રેમાનન્દને તેમ નવીન યુગમાં દલપતનર્મદને સૂરતે બહુમાન્યા હતા. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં તો સ્થિત્યુદ્ધિ મહાજનની વિવેકતુલા સમી નવલરામભાઈની તુલા ઠરેલી હતી, ને બોલી કે એ તો સર્વાનુમતે કચ્છારનું યે સિદ્ધ થયું છે કે આ જમાનાના કવિ તો એ જ: દલપતરામ ને નર્મદાશંકર.

૧૮૪૮ થી ૧૮૮૬ સુધીનો નવલરામભાઈનો એ સરવાળો.

કોઈ એને દલપતયુગ કહે છે, કોઈ એને નર્મદયુગ કહે છે; એ બન્ને ભાખનારા એકદેશીયતાની ભૂલ કરે છે. હું તો એને દલપત-નર્મદયુગ કહું છું, ને ત્યાં યે દલપતનર્મદનો સમન્વય નિરખું છું.

નર્મદનાં સ્વપ્નાં યે ભવ્ય હતાં. આપણા નવયુગના કોઈ નવ-કવિને હજી નથી આવ્યું એવું નર્મદને મહાકાવ્યનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું. ઇડરના વનમાં ચંદ્રને મેવાડની ટેકરીઓમાં યાત્રાનાં યે નર્મદને સ્વપ્નાં હતાં. એ યાત્રાનાં ને એ કાવ્યનાં સ્વપ્ન સાચાં પડ્યાં હોત તો ગુજરાતને કંઈક ખરેખર ભવ્ય મળત. ગુજરાત એટલું ગરીબ રહ્યું.

ગુર્જર સાહિત્યદેશે ઇંગ્રેજ સાહિત્યની અસર-મઘમાં તેમ જ પદ્યમાં-નર્મદથી મંડાણી. નર્મદની મહાકાવ્યની ભાવના રા. દોલતરામના જેવી સંસ્કૃતપોષી ન હતી, ઇંગ્રેજપોષી હતી. વળેશ્વરમથનના

ને એના જોડાનાં પગરણુ ઇંગ્રેજઅનુકમ્પાણાં હતાં. મહાકાવ્યની સંગાથે મહાછન્દની યે ભાવના નર્મદને ઇંગ્રેજમાંથી મળી. છતાં શબ્દ શબ્દમંડળ ભાવ કલ્પનાના હીરલા ઇંગ્રેજમાંથી લઈ પરભારા ગુજરાતને સાળુડે નર્મદે નથી ચ્હોડ્યાં. નર્મદ એવા નકલિયા સાક્ષર વગથી પર હતો. નર્મદ જોડો યે વીરરસ કે દેશહિતની છણુછણુતી દાઝ આજના કે કવિ દાખવશે ત્હારે દેખીશું.

ગુજરાતને એક પડખે સાગર છે; ગુજરાતને બીજે પડખે છે વનકુંજો. આપણા સાહિત્યે સાગરની ભવ્યતા હજી નથી ઝીલી, વનકુંજોનાં આંખા ને કોયલની સુકુમારતા ઝીલી છે. નર્મદનો વીરરસ ઉગ્યો, સહજ પ્રકાસ્યો, ને આશ્મી ગયો. દયારામનાં જીવનપડ ઉકેલનારના જીવનપટમાં શૃંગાર રસના પાકા રંગ પડ્યા હતા. પછી વીર રસે દેશકલ્યાણુની ઢાઝનું રૂપ લાધું. દલપતનર્મદની કવિતાની ભાવના એ હતી કે કવિતા એટલે દેશાદારનું-લોકકલ્યાણુનું પરમ સાધન. દલપતનર્મદનો એ સમન્વય.

ત્હારે નર્મદની ભાષામાં એટલી ક્લિષ્ટતા ક્યાંથી ? એ તો હતા નવયુગના યુગધર્મ શીખતી ને નવભાવ ઉચ્ચરતી કવિતા-મુગ્ધાના અધઉચ્ચાર્યા રસબોલડા. નવયુગના સૌ નવસર્જકોને નવ-ભાષા ધડવી જ પડે છે. પુરાણીઓ કે વૈયાકરણીઓ પોકાર પાડતા જ રહેશે ને એ નવસર્જન સરળમાં જ જશે. જૂના શબ્દોનો શબ્દકોષ રચાતો, તેમ જ નર્મદ નવભાષા યે ધડતો.

દલપતનર્મદના સમયથી કવિતાના વિષય અદલાયા, છન્દ અદલાયા, ભાવ અદલાયા, કહેવાની પ્રથા અદલાઈ. દલપતનર્મદયુગથી સાહિત્યનો યુગપલટો થયો.

નર્મદની કવિતા હલેતી નવયોવના સમી હતી, દલપતની કવિતા પ્રૌઢા ને ધીરમખીરા જેવી હતી.

નર્મદની કવિતા એટલે દર્દના ઉછાળા. નમદનું ઋતુવર્ણન માત્ર નહિ; હિન્દુઓની પડતી, સૂરતના ઇતિહાસદર્શનના રોળાછન્દ -એ સહુમાં નર્મદના દર્દના ઉછાળા છલકાય છે.

એ દર્દ શું હતું ? એ હતી આત્માની એક કો અણુતર્પી તરસ. ઝાંઝવાનાં નીરને આરે ઘેટેલા તરસ્યા વિહંગરાજના પાંખના ફડફડાટ જોવો નર્મદનો આત્મા જીવનનાં જલને કાળે તડફડતો.

ઇતિહાસ ને નર્મદ લાખે છે કે સૂરત ગુજરાતનું દુઃખિયું શહેર છે. સૂરતે ખમ્યા છે એટએટલા ગેબના ગેરખન્ધ ગુજરાતની કોષક જ નગરીએ ખમ્યા છે અને ખમ્યા છતાં સજીવન રહી છે. પાટણના દેહ ને આત્મા નાશ પામ્યા જેવાં છે. સૂરતનો આત્મા હજી સજીવન છે. શિવાજી મહારાજની બે બે લૂંટનાં પ્રલય સૂરત ઉપર ફરી વળ્યા: સૂરત હજી સમૃદ્ધિશાળી છે. બે બે દાવાનળની ઝાળ સૂરતને ઘેરી પડી: સૂરત હજી સોહામણું છે. બે બે પ્રસંગે જલકોપના જીવાળ સૂરતની શેરીઓમાં ઉછળી ગયા: સૂરત હજી વણૂંબું-તરતું છે ૧૯૦૭નું સ્મરણકંપાવતું સંવત્સર: સૂરતને માથે જાણે મહેન્દ્રનું વજ્ર પડી ગયું. બંગાળના ભાગલા સાંધતા ભારતના ભાગલા પડ્યા. સૂરત જાણે ઇતિહાસનું ઓરમાયું બાલક ન હોય એમ ધડીક આભાસ ભાસે છે. ધૂપછાંવના ખેલ સૂરતે બહુ બહુ દીઠા છે.

નર્મદ સૂરતનું સન્તાન હતો: એણે ચે તડકીઝાંપડી ઓછી દીઠી નથી.

પણ નર્મદનો આત્મા એથી લેશે નહોતો ઝંખવાયો. નમદની કવિતામાં તો સદા વીર પુરુષના વીરત્વની વીરહાકલ માનતી. નર્મદના વિચારપથટા પછી ચે નર્મદ ગુજરાતનો વીર પુરુષ હતો.

યુગયુગના રંગ હોય છે. અત્હારના યુગને Wisdom નથી રૂપતું. Today in the national life wisdom is not at premium, not even at par: it is at discount. નીડરતાને નામે નક્કડાઈ ને Libertyને નામે License આજ વધારે મ્હાલે છે. આર્યસાહિત્યનો ધીરોદાત્ત નાયક આજનો નાયક નથી. લોલક પાછું ઠામ આવશે-ને આવતું જાય છે-ત્હારે પાછું Wisdomનું પ્રજાજીવનમાં સ્થાન, ગ્રીક ફિલસૂફીએ સ્હમજીવ્યું છે એવું, સ્હમજશે. ‘ધીંગા, ઘેરી, ભારખમા, સદ્મ’ તથા શણગાર’ જ્ઞહારે સંસારનેતા પાછા થશે ત્હારે આજનો ડોલતા ડુંગર સમો સંસાર ઠરીને ઠામ બેસશે. આજે તો ડુંગર ડોલે છે, ઝાડીઓ ડોલે છે, પાંદડાં યે ડોલે છે. સંસારસાગર હિલોળે ચડ્યો છે. ધરતીકંપની યે કમ્હારેક તો ધડીકની સાથેકતા છે જ. પણ આજના એ સંસાર-હિન્ડોળ ભરતીના છે કે ઓટના? ઘડાતા ઇતિહાસના અબ્યાસીઓ અત્હારે તો ઘેરે, ચિન્તનગંભીર પણ આશાભર્યાં, નયને સંસારપારા-વારને વિલોડી રહ્યા છે.

૧૮૪૮ થી યુજરાતે નવયુગ ખેડો. ૧૮૫૨માં ભરૂચમાં મીલ મંડાઈ, ૧૮૫૭માં નવવિદ્યાની વિદ્યાપીઠ મુંબઈ નગરીમાં સ્થપાઈ. એ જ વર્ષોમાં રેલ્વે ને તાર ને ટપાલ આવ્યાં. સૂરત મુંબઈની પોસ્ટમાં, એટલે મુંબઈથી આવતો નવપ્રકાશ સૂરતે વહેલો ઝીલ્યો. યુજરાતમાં નવયુગ ખેડો ત્હારે સૂરત એમ અગ્રેસર હતું. રેલ્વેને રેલ્વેને સૂરતનાં નરનાર એ અગ્નિરથનાં વિધાયકો હતાં, ને એ અગ્નિરથમાં બેસી નવપ્રકાશ દેશમાં સંચરતો. પ્રાથમિક કેળવણીમાં યે અગ્રેસર સૂરત હતું. અમદાવાદની ટેનીંગ કોલેજને એ આચાર્ય સૂરતે દીધા. ત્હમારા ત્રણ નનાને એ ત્રણ નન્નાઓની યે પચ્ચીશી પૂર્વેના ત્હમારા પાંચ દ્દાઓ. ત્હારે હતું એવું આજે સૂરત અગ્રેસર છે ?

ઈતિહાસના અબ્યાસીને સહેળે પ્રશ્ન થાય કે નથી એનું કારણ શું ?

સર ફીરોઝશાહે ૧૯૦૭માં બીડું ફેરવ્યું: સૂરતે ઝડપ્યું. ૧૯૨૨ માં ગાંધીજીએ બીડું ફેરવ્યું: બારડોલીએ-સૂરત જીલ્લાએ ઝડપ્યું. એટલું સૂરતનું વીરત્વ. સૂરતનું વીરત્વ નર્મદે સિદ્ધ કાઢ્યું; ને તે પછી એ અવસરે સિદ્ધ થવા જતું હતું ત્યાં ગેએ ના પાડી. વિશ્વસત્ય તો એ છે કે અન્તે તો કાંઈ જ નિષ્ફળ જતું નથી. છતાં હાલ તો એ વીરત્વને ફળ આવ્યાં નથી.

ઇતિહાસના અભ્યાસી પૂછે છે કે એનું કારણ શું ?

મહેને સૂચે છે તે કારણ સચવું છું: રૂચે-ન રૂચે તો એ ઇતિ-હાસઉચ્ચરનારનો ગુણદોષ નથી.

જનતા ! જરા ધ્યાન દઇને સાંભળજે.

આજનો પ્રજારોગ એ છે કે Masses ને Classes અળમાં પડી ગયાં છે. પ્રજાના એ પાયનો મેળ મળતો નથી: પ્રજા ક્યાંથી પ્રગતિના પન્થ કાપે ?

અને વળી સૂરતના મહાજનોનાં વતન લેમની કર્તવ્યભૂમિકા નથી.

આત્મારામ બૃખણીની પેઠી સૂરતમાં હતી: દેશદેશાવરમાં જોની આડતો ને શાખાઓ હતી. પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દની, ચૂનીલાલ સરેયાની પ્રધાન પેઠીઓ મુંબઈમાં હતી; સૂરતમાં તો એમની શાખાઓ હતી. નર્મદે મુંબઈનો દરિયો બહોલ્યો. નવલરામભાઈની સાહિત્યપ્રતિષ્ઠા રાજકોટમાં પ્રકુલ્લી. પ્રો. ગજ્જરનો બુદ્ધિવૈભવ વડોદરે કલાશુવનમાં ને મુંબઈની પ્રયોગશાળામાં મ્હોરી ઉઠ્યો. ઇચ્છારામ દેશાઈએ સૂરતમાં આદર કીધાં ને મુંબઈમાં જમાવ્યાં. સર પુરુષોત્તમદાસ ને સર ચૂનીલાલ મહેતા છે; પણ સૂરત લેમનું તીર્થ છે, મુંબઈ લેમનું વતન છે. સપૂત પરદેશ ભાગવે: એમ સૂરતના સપૂતોએ પરનગરની વાડીઓને

ફલદ્રુપ કીધી છે: વતનની વાડીએને તો, કતારમામની વાડીએની પેઠે, ધર નહિ, આવનગવનની વિશ્રામવાડીઓ ગણી છે.

પ્રશ્ન? સુરતની કોલેજમાં આજ સુરતી પ્રોફેસરો કેટકેટલા છે?

અમદાવાદના બુદ્ધિધને યથાશક્તિ અમદાવાદને ખીલવ્યું ને મિલોના મિનારાઓથી શણગારી સમૃદ્ધ કીધું: એમ સુરતનાં બુદ્ધિધને સુરતને શણગાયું ને સમૃદ્ધ કીધું હોત તો ગોપીપરાનો વૈભવ છે એવી સમસ્ત સુરતની જાહેજલાલી હોત. નર્મદનાં 'સુરત! સોનાની મૂરત' નાં કાવ્યચરણોએ જૂદો જ ઇતિહાસ તો ઉચ્ચાર્યો હોત.

નર્મદને યે એવું થયું. નર્મદને મહાકાવ્યનાં સ્વપ્નાં પડ્યાં, પણ સ્વપ્ન સફળ ન થયાં. એનો સંસાર એને ધસડી ગયો, સમયના વાયુ એને ધડકેલી લેઇ ગયા. નવલરામભાઈ નર્મદને સમયમૂર્તિ કહે છે.

કવિતાની સુંદરતા ને સુકુમારતા એટલે શાકુન્તલ ને મેઘદૂત. મહાકાવ્યનાં ભવ્યતા ને ભેરીનાદ એટલે મહાભારત ને ઇલિયડ.

એ સહુ મહાકવિઓ ને મહાકાવ્યો. કાળનાં એ અમર સન્તાનો. કાવ્યકલાના એ જગતપ્રશસ્ત કીર્તિસ્થંભ. ગુજરાત! એવાં જગતઆદર્શોને અવલંબી સુકુમાર કે ભવ્ય કવિતા રચજે. વાદળની છાયા ઝીંચે પૃથ્વી ફલદ્રુપ નહિ થાય; વાદળનાં જળ ઝીલી પચાવ્યે વસુન્ધરાના વસુઓ મ્હેરી ઉઠે છે.

સુરતનાં ઐતિહાસિક શમણાંઓને યે શાં શાં સંભારવાં? એ ઇતિહાસસ્વપ્નાં યે સ્વપ્નાંની પેઠે સ્વપ્નવત્ થઇ ગયાં.

સુરત એટલે મુગલાઈની જાહેજલાલી, મક્કા શરીફનાં મુખદાર. મુમલ શહેનશાહો ને શહેનશાહબાદશાઓથી સુરત સોહામણું હતું.

સૂરતનો બાબ્યોત્કથો કિલ્લો-જીરણ દુર્ગ એ કાળનું અવશેષ સ્મરણ ચિહ્ન છે. સૂરત એટલે મધ્યયુગની મુખ્યનગરી.

અને મધ્યયુગમાં યુરોપ ખંડ એશિયોને આંગણે ઉતર્યો અને એ આંગણે તે સૂરત. તાપી માતાને આવેરે ચોર્યાશી બન્દરના વાવટા ફરફરતા, પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજના પ્રજાધ્વજ ઉડતા. દેશદેશાન્તરના જહાજ ત્હારે સૂરતને કિનારે નાંગરતાં.

પ્રાચીન યુગની નાલાસોપારાની સાગરકીર્તિ મધ્ય યુગમાં સૂરતને સાંપડી; ને સૂરતની મધ્ય યુગની સાગરકીર્તિ અર્વાચીન યુગમાં મુખ્ય નગરીને સાંપડી.

ત્રણ યુગના ભારતવર્ષના એ પશ્ચિમનાં દુર્ગદાર.

સૂરતનાં એ ઇતિહાસસ્વપ્નાં સ્વપ્નવત્થથ ગયાં; પાછળ ઝાંખી પગલીઓ મૂકતાં ગયાં.

સૂરતમાં હું પહેલ્લો આવ્યો ત્હારે સ્વ. મોહનલાલ ઝવેરી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશતા હતા, ને તે પ્રસંગના મેળાવડા મળતા હતા. એ વાતને ચાળીશક વર્ષ વીતી ગયાં છે. નાણાવટને નાકે ત્હારે મીશન બ્રાહ્મ્યમાં ઇંગ્રેજ ત્રીજું ધોરણ બણુતો. હરિપુરામાં સ્વામીનારાયણના મન્દિરે અમે રહેતા. મહેમદાવાદના એક વડાગરા ગૃહસ્થ આવતા. જૈન ઉપાશ્રયે જન્મ વડાગરાવેડા કરી આવતા, ને સ્હાંઝે જંગ જીતાના પરાક્રમભાવે અમને એ પરાક્રમવાર્તાઓ કહેતા. આશ્રયના અદ્ભુત ભાવે અમે બાલકો એ વાતો સાંભળતા. બળેવના મેળામાં કિલ્લાના મેદાનમાં કેળાં ને કેળાં જેવડી કાકડીમાં ચટણી ને લીંધુ ભરી પૈસે પૈસે આપતા એ સ્વાદ આજેયે સાંભરે છે.

સૂરતમાં છેલ્લો હું આવ્યો હતો ગયા જૂન માસમાં. એ વાતને બાર માસ થઈ ગયા. 'દિન ગણુતાં માસ, માસ ગણુત વરસે મધુ.'

એ બાર માસમાંનો સૂરતની જનતાનો એક વિષાદપ્રસંગ આજ સાંજ રતાં સાહે છે. ગયે વર્ષે આ જ નગરમાંડપમાં હિન્દુ, ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી પારસી બ્રાહ્મણોએ એકઠા મળી નિજનિજની ધર્મપ્રથાએ પ્રાર્થના કરી હતી. અધ્યક્ષપદેથી મહેં સૂરતને ત્યારે અભિનન્દન આપ્યું હતું તે પછી તો દેશભરમાં ઉડતી જાળના અંગારા સૂરતમાં ચે આપડયા, ને એ અંગારાની અગ્નિજ્વાલા થઇ બબૂકી ઉઠી. ફહેવા ફહેવાઇને એ શબ્દોના કૂચા ચે વળી ગયા કે હિન્દુઇસ્લામીઓ ભાતની ખે આખો છે; કઇ ફાડીશું? એકેને ચે ફાડી નહિ પાલન આજે એ આખો પરસ્પરને ફાડી રહી છે. દષ્ટિ દષ્ટિથી અથડાય દં હીરો હીરાને કાપે તેમ કિરણુ કિરણુને કાપે છે; ને એ કાપે કાપેભારતનું આત્મા કપાય છે. ઉભય પ્રજાઓને એકએક શબ્દ આજ કહેતો જાણું; ઇસ્લામી! ચોમેર જો, ને ચિન્તનશાળી થા. હિન્દુ! આત્મા ઝોળખ, ને અનભેશાળી થા.

આંખડલી અનભેમાં રમતી,

ઉછળે ઉરનાં પૂર;

સત ચિત્ત આનન્દે ખેલન્દા,

ધર્મધુરન્ધર શર:

મળજે જતી-સતી રે કાઠ અહાસેકને દરબાર.

સૂરતનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ, જ્ઞેપારવણુજનો ઇતિહાસ, દેકારીમિરિનો ઇતિહાસ, સંસારસુધારાનો ઇતિહાસ, રાજકીય ઉચ્ચત્વ થયેલો ઇતિહાસ: એ આજ નહિ વિસ્તાઈ. જૈન મેઘફૂતોમાં મધ યુગના ગોપીપુરાનું ને ગોપીપુરામાંના ઉપાશ્રયની જાહેજલાલીનું વૈવશાળી વર્ણન છે એનું ચે માત્ર નામનિર્દેશ જ કરીશ. યુરોપ મહાપ્રજાઓની જીરણુ કોઠીઓ સજીવન રહે તો તે ઇતિહાસનાં રં રણુપમલાં છે એ કહેવાની ચે આવશ્યકતા માનતો નથી. બાલાજી

મંદિર રચી આપનાર અબ્દુલ શ્રીકૃષ્ણજી ત્રવાડીએ કંપની સરકારને ધીરેલા કરોડ રૂપીઆનાં નગદ નાણાંનાં ગાડાંના લાંગરનું સ્મરણ જ કરાવું છું. ઇસ્લામના પ્રખ્યાત બોલર રહેરના બાઇ બોટાવાળાએ સૂરતનું પૂરાઇ ગયેલું પ્હાડ સમારવાનું બીકું ઝડપ્યું હતું એનું ચે માત્ર સૂચન જ કરીશ. ઇલીયપુર નજીકની તાપી જોઇ છે, કડોર આગળની તાપી જોઇ છે, સુરતરાંદેરની તાપી માતાને હૈયે ઘૂમ્યો છું, ડુમસ આગળનું તાપીનું મુખ પણ દીડું છે. હિન્દના જલમાગ જાણે સૂકાઈ જ ગયા હોય એવા દેશવ્યવહાર અત્કારે તો છે એટલે જ શોકોદ્ધાર આજે સુધાવીશ. વરાછાની ટાંકી સમીપનો તાપી અહ્યર્થાશ્રમ ન જોયો હોય તે જોઇ આવશે એટલી વિનંતિ કરું છું. આ તહમારા નગરમંડપને પ્રો. મજ્જરના યશદેહનું ચિત્ર હતું નથી સોહવતું એ પણ કહી લઉં છું. હજીરા જવા-આવવાની સુગમતા વધે તો ડુમસ સમે હજીરાતો ચે લાભ ગુજરાત માણે એટલું સ્મરાવું છું. શ્રી હરગોવિન્દદાસ પારેખનો સંગ્રહલે કલાભંડાર સૂરત બહાર જશે તો ઇતિહાસની અક્ષરાવલી એટલી ભૂંસાશે એની ચે આપને યાદ આપું છું. બાકી તો આપના નગરપ્રશ્નોના સ્હમજનારા ને ઉકેલણહારા આપ જ છો. ગીતાજી કહે છે કે આત્મા એ જ આત્માનો બન્ધુ છે, આત્મા એ જ આત્માનો શત્રુ છે.

તહમારા કલાભંડાર ઉપરથી તહમારું કલાપ્રદર્શન સાંભરે છે. કલા-પ્રદર્શન તો તહમારી રસિકતાની સાક્ષી પૂરતું. એ કલાપ્રદર્શન વિશે એક પ્રશ્ન પૂછું? સૂરતને ખોળે જન્મેલી ને ગુજરાતે સરસ ઉચ્ચારેલી બે કલાકૃતિઓ એ કલાપ્રદર્શનમાં હતી કે નહિ?

વડોદરે કલાભવનમાં ઉપાચાર્ય-Vice Principal તરીકે જતાં પહેલાં ૧૮૮૯માં થોડાક માસ સહમત મણિશંકર રત્નજી બદ્ધ સૂરત હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. સૌ કોઇ કહે છે કે એમનું સર્વોત્તમ

કાવ્ય, ઈંગ્લેન્ડ કવિ ગ્રેની ઇલેજ છે તેમ એમનું સર્વોત્તમ કાવ્ય. તે અનનુકરણીય વસન્તવિજય એ રસકાવ્ય તાપીને તીરે રચાયું હતું.

તે પછી ત્રેવીશમે વરસે ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં સરસ્વતીયન્દ્રનું નાટક સૂરતમાં ભજવાયું; ને મુંબઈથી શની-રવિવારે Surat Excursion Train ભરી ભરી ભરછક આવતી. કંપની કમાઈ, વાંધા પડ્યા, પંચ બેઠું. એ અવસરે સૂરતમાં જ્યા-જ્યન્ત લખાયું. એ કથા તો જ્યા-જ્યન્તની પ્રસ્તાવનામાં છે એટલે જ્યા-જ્યન્તનાં વાંચનાર સૌને વિદિત જ હોય.

સૂરતખોળે જન્મેલી ગુર્જરસાહિત્યના નવયુગની એ બે કલાકૃતિઓ, વસન્તવિજય ને જ્યા-જ્યન્ત, સૂરતના કલાપ્રદર્શનમાં હતી કે નહિ ? કદાચ અક્ષરકલાનો સાહિત્યવિભાગ પ્રદર્શનમાં નહિ પણ હોય.

ઇતિહાસનો અન્યાસી નથી તે કાળને ઓળખતો નથી; જે કાળને ઓળખતો નથી તે સંસારશાસ્ત્રી નથી. નર્મદે જગત્પ્રતિહાસ અવલોક્યો ત્હારે સંસારશાસ્ત્રનાં ઉભય પ્રકરણ એમને ઉકેલ્યાં. દલપતે રાસમાળાના રાસાઓ સંગ્રહતાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉકેલ્યો હતો, ને રત્નમાળ છપાવી હતી.

માત્ર ઇતિહાસ ઉચ્ચારે ને ઇતિહાસની દિલસુશી ન ઉચ્ચારે, કે આશાનો સન્દેશો ન આપે, તે કાળની શલાઓ વીણે છે, પણ મહેલ ચણતો નથી. ભૂત ને ભાવી બન્નેય બે આંખે નિહાળે છે એ જ વર્તમાનના સાચ્યા ઘડનાર છે.

સૂરતનાં સપ્તો સૂરત ભણી વધુ નિહાળે તો સૂરતનું ભાવી દીસે છે તેથી ઘણું સુન્દર નીવડે. મ્હારે તો સૂરતને એટલું જ કહેવાનું છે કે Be True to Thyself.

ત્હારે વિચારવાનું એક જ રહે છે કે સૂરતની Self—સૂરતનું આત્મતત્ત્વ કીયું?

નગરીઓને યે આત્મા હોય છે; ને માનવઆત્માની પેઠે એ આત્માઓના યે પૂર્વજદીધા ને સંસ્કારજન્ય પ્રાકૃતિક રંગ હોય છે. નગરીનગરીના નિરનિરાળા આત્મરંગ છે. કાશી મક્કા ને યેરુસેલમ એટલે ધર્મગંગાની ગંગોત્રીઓ. સ્પાર્ટા કાર્થેજ ચિતોડ એટલે નરસિંહોનાં પારણાં. એથેન્સ અને પેરિસ એટલે રાજ્ય-ત્રાને કલામન્દિરોનાં ધામ. રોમ લંડન દિલ્હી એટલે મહાપ્રજ્ઞઓનાં સામ્રાજ્યોનાં સિંહાસન. એમ નગરનગરના આત્મા છે, ને એ આત્માઓના નિરનિરાળા અધ્યાત્મરંગ છે. સૂરતનો અધ્યાત્મરંગ કીયો?

સૂરત એવડી મહાનગરી નથી. છતાં સૂરત શહેરનો આત્મા છે, ને એના પ્રાકૃતિક અધ્યાત્મરંગ પણ છે.

કલાની સુકુમારતા એટલે સરિતા કે સરોવર: કલાની ભવ્યતા એટલે મેઘાડંબર કે મહાસાગર. ગુર્જર દેશે મહાસાગર છે દારિકા ને પ્રભાસને કિનારે. દુંદુભીશ્વરે ગાજતું ગુજરાતનું મહાકાવ્ય જન્મશે ત્હારે સાગરતીરેથી કે સાગરતીરનું જન્મશે.

સાગર સૂરતથી જરા આધે છે. મહેરામણના મહાથડને શાખા ફૂટી હોય ને એ શાખાએ શાખ વળગી હોય એવું સૂરતને કંઈક છે.

કલાની સુકુમારતા—સરોવર ને સરિતા તો આપણા ગુર્જર દેશની કુંજે—નિકુંજે છે. ઘટાઘટામાં મોરલા બોલે છે, કાચલ કલ્લોલે છે.

સૂરતનો આત્મા રસાત્મક છે. ગુજરાતની સૂરત રસનગરી છે, સૂરતીઓ એ રસનગરીનાં રસરસીલાંઓ છે. સૂરતનો સાચો આત્મા વિદ્યારી નહિ, રસિક છે.

સૂરતની એ રસિકતાનો પ્રાકૃતિક રંગ કિયો છે ?

જનતાનાં પ્રારબ્ધને જેમ ઇતિહાસ ઘટે છે, તેમ ભૂગોલ પણ પ્રબલોનાં પ્રારબ્ધને ઘટે છે. પશ્ચિમ યુરોપની પ્રબલો પરસ્પરના બારણાં ઠોકે ત્હારે બેલગ્નિયમને, અને એશિયાનો કે સિકન્દર બાર-તવર્ષ જીતવા ઉતરે ત્હારે પંજબને, એ પ્રારબ્ધ સોસવાં જ પડે છે. બન્દર તો સાગરને તીરે કે નદીના મુખસમીપે હોય.

સૂરતનું ભૂગોલમાં સ્થાન કદી વિચાર્યું છે ?

સોનગઢબ્યારાની સીમ વટાવી દંડકારણ્ય ધરતીમાં ઢળી જાય છે ત્હાં-દંડકારણ્યના સપાટ તળેટીપ્રદેશમાં, અને સાગરશાખાથી એએક યોજનવા છેટે ને સાગરથી દશેક યોજનવા દૂર, તપતીને દક્ષિણ આરે સૂરત વસેલું છેઃ જાણે સાગરે ઉછાળેલી નેતાપીએ ઝીલેલી સામ્યાં મોતીની છીપ; જાણે દંડકારણ્યમાંથી ઉડી આવેલી સીતાજીની વાડીની સુંદર પદ્મપાંખડી. આવા સુકુમાર છે સૂરતના રસરંગ.

છતાં નર્મદ જેવા કે આઘે આઘેથી એ સાગરઘોષણ સાંભળે છે, અને દૂર-દૂરથી એ વ્યાઘ્રગાજન્ટી વનાટવીનો ઘોર સુણે છે. ને વીરત્વનો એમનો કંઈક પડઘો એના આત્મામાં ઉછળે છે.

સૂરતનું દાક્ષિણ્ય સૂરતીઓ ગુજરાતમાં સંચરે છે ત્હારે પ્રગટે છે. મલયાનિલના દક્ષિણ વાયુ ગુજરાતને સૂરત ઉપર થઈને સાંપડે છે.

એક પડખે સૂરતથી થોડેક જ છેટે વન છે; બીજી પડખે સૂરતથી થોડેક જ છેટે સાગર છે; સૂરતની સમીપે જ સરિતાનું મુખ છે; સૂરત સરિતાને તીરે છે. વન સાગર ને સરિતાઃ ખીલીપત્રની ત્રણ પાંખડીઓની વચ્ચે શિવજીને શિરે વિરાજેલું પુષ્પ ન હોય એવું સૂરત ભૂગોલસોહામણું છે.

ને એવી જ પુષ્પના સરિખડી જ સૂરતની સુકુમારતા છે. સૂરતના
ાગ પ્રતાપવન્તા નહિ, જનવલ્લભાન નહિ, સુકુમાર છે.

સૂરતનાં જમણુ, સૂરતની અતલસ, સૂરતના સોનારૂપાના થપ્પા
ટીક-તારાટપકી-સામાન્યતઃ સુકુમાર જ છે. કુમારિકાની ધૂવરિયાળી
મેખળા એ સૂરતના શણુગારની આજે એ સુકુમાર વિશેષતા છે.
ાં લવિંગી ભરયાં, એનાં લવિંગી ફેળાં, એનાં લવિંગી ગેણિયાં,
ાં લવિંગી નારમાં સૂરતની સુકુમારતા મૂર્તિમન્ત છે.

સૂરત એટલે—મુખ્યત્વે—રસની સુકુમારતા.

તેથી નર્મદ દ્યારામની શાધમાં સંચર્યોઃ તેથી નવલરામે મેઘ-
ા ગુજરાતને ઓરડે -હોતયું. નર્મદે પણ સારશાકુન્તલ નાટકમાં
દાસનું રસમાધુર્ય ઉતારવા યત્ન આદર્યો હતો.

સુકુમારતા ને લવ્યતા કલાની ઢાલનાં બે પડખાં છે. કાળમીટ
ાઓમાંથી મધુરાં જળ ટપકેઃ વૈશાખના તાપ ત્રીલન્તો તપતપતો
ળ કેરીની સાખ આપે. Stern Duty વ્રત પાળનારની અન્તર-
શ કાંટામાં રહેલા ગુલાબના જેવી ઓર હોય. લોકોત્તર મનુષ્યોનાં
લવભૂતિ લાખે છે કે, ષઙ્ગાદપિ કઠોરાણિ ને મૃદુનિ
માદપિ પ્રકુલ્લે છે.

ત્હમારા નર્મદમાં, ત્હમારા ગર્જ્જરમાં કંઈક અંશે એ ઉલયની,
ને કુસુમની છાપ હતી.

કુમારિકા ભૂમિ એટલે જનતાએ પગલું એ ન પાડ્યું હોય ત્હવી
ની પાંખડી. કુમારાં આલ એટલે ઉડતાં પંખીની પાંખનો પડ-

છાયો યે ન પડયો હોય એવાં ગગન. એવાં કૌમાર ભૃગોલખગોલમાં વિરલ છે.

પણ કુમારિકાની સુકુમારતા તો એથી યે કાંઈ અજ્ઞ છે. સૂરતની સુકુમારતા કુમારિકાના કૌમાર જેવી સુકુમાર છે. શકુન્તલાને માટે કાલિદાસ કહે છે કે ‘મૃગોમાં એ મૃગાક્ષી વસતી.’ ગુજરાતની રસનગરી સૂરત પણ આપણી સુંદર નગરીઓની સુંદરીઓમાં શકુન્તલા છે.

પ્રભાસમાં સોમનાથનાં ચરણ સાગર ધ્રુવે છે; જૂનાગઢમાં ઉત્તુન્ગશૃંગ ગિરનારને ખોળે ઉપરકોટનો ગઢ વિરાજે છે; પાવાગઢના પદારવિન્દે વનરાજના મન્ત્રીશ્વર ચાંપાના ચાંપાનેરનાં ખડેર પડેલાં છે. નહાનકડા ગુજરાતની એ નહાનકડી લવ્ય નગરીઓ.

ને અણહિલપુર તો આજ લવ્ય કરતાં લયંકર વધારે છે.

સુદામાપુરીમાં સાગરતીરના બન્દર માર્ગની સુંદરતા એક સાડીની કોરની સુંદરતા સરખી છે. જામ સાહેબે જામનગરને તો જાણે ફૂલવાડી જેવું રળિયામણું રચ્યું છે. વડોદરાનાં નવાં રાજલવનોની છટા-કોલેજ, ન્યાયમન્દિર, રાજમહેલ-જૂના રાજલવનોને બુલાવે છે. ભાવનગરની દિવાનખરાની શેરી તો જાણે યુદ્ધિ તેમ જ લક્ષ્મીની સયોગી શોભાની વેલ.

સૂરતની ગોપીખરાની હવેલીઓની છટા એ કોઈથી ઉતરે નહી, ને સૌની સંગાયે સોહાય એવી છે. પણ સૂરતની સુકુમારતા માત્ર એ હવેલીઓમાં જ નથી; સકલ નગરભરમાં વેરાયેલી છે: ને હવેલીઓની રોનકમાં છે એના કરતાં જનતામાં વધારે છે. જૂઠું જાઠું મોગરો

પારિજાતનાં ફૂલડાં સમી સૂરતની નમણી નાજુકતા ને સુકુમારતા છે:
 ગુલાબ જસૂદ કમળનાં પુષ્પની ભરેલી કુમાર સૂરતની નથી. સૂરતનો
 ટલુકો-બહુધા-મીઠોડો કાચલનો છે, ઘેરો મોરલાનો નથી: જો કે
 નર્મકવિતામાં તો કાચલ બોલે છે ને કચ્છાંક કચ્છાંક મોરે ટલુકારે છે.

મેઘની ધારાની નહિ; ચાંદણીના કિરણની સૂરતની સુકુમારતા છે.

કો કુમારિકા નિજનું કૌમારગીત ગુંજતી હોય એવું સુમધુર
 રસગીત સૂરત નગરીનો રસાત્મા જણે સદા ગુંજતો સંભળાય છે.

ફૂલડાં ઉઝ્યાં અણુમોલ
 ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે;
 એવા કંઈ રસના બોલ
 ઉગે મહારી આંખડીએ રે.

ચાંદણીઓ વેરી ચન્દ્ર ચાલે રે
 હમક હમક હમકન્ત;
 વેઈ હું એવી તેજપગલીઓ
 મારગડે મલકન્ત:
 ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

સેથે ઓઢી મેઘઓઢણી રે,
 ચન્દની ચણિયાને ઘેર;
 ચન્દ્રકલા આ કલા કરી ચમકે;
 કરે હું કલા એ પેર;
 ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

કિરણો રચે અલખેલડી રે
 અલકલટો ચન્દ્રલાગ્ય;
 છૂટો મેલ્યો મહારો અજબ છટાનો
 અંખોલડાનો સોહાગ;
 ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

રૂપનો સાગર ડોલતો રે,
 ચન્દ્રી ઝીલે એ જીવાળ;
 કોડ ભરી એવી હું ચ કુમારી
 દેવસુધાનો થાળ;
 ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે.

ફૂલડાં ઉગ્યાં અણુમોલ ચાંદલિયાની ડાંખળીએ રે;
 એવા અમૃતના ખોલ ઉગે મહારી આંખડીએ રે.

